

Fortid og Nutid

2000

4 □ December

Side 249-336

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53, e-mail: floris@holbmus.dk, ph.d.-stipendiat, cand.mag. *Peter Henningsen*, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 København S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: peterhen@hum.ku.dk. og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Kongens Have var i slutningen af 1700-tallet Københavns foretrukne promenadeplads, og her kunne man også ofte møde den velstillede apotekerfrue Anne Christine Becker. Om hendes liv og færdene i årene 1787-90 kan man læse i den dagbog, som hun har efterladt sig fra denne periode, og som danner grundlag for Mette Boritz' artikel om hende i dette nummer af Fortid og Nutid (Maleri på Københavns Bymuseum).

Fortid og Nutid

December 2000. hefte 4. side 249-336

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Anne Christine Beckers dagbog 1787-1790

Ideal og praksis i borgerskabskvindernes liv

Mette Boritz

Fortid og Nutid december 2000, s. 251-270

Kunst og litteratur har bidraget til et idealbillede af fortidens borgerlige kønsrollemønstre, hvor mændene er blevet beskrevet som udadvendte, rationelle og aktive i modsætning til kvinderne som betegnedes som passive, afhængige, indadvendte og emotionelle. Hvor mændene var de offentligt engagerede, var kvindernes liv og færden rettet mod hjem og familie. Denne ideale forestilling om passivitet, afhængighed og indadvendthed har ligeledes gjort sig gældende inden for den kulturhistoriske forskning, og har i høj grad været med til at forme eftertidens opfattelse af borgerskabets kvinder. Spørgsmålet er imidlertid: Hvad var ideal og hvad var praksis? Artiklen tager udgangspunkt i apotekerfruen Anne Christine Beckers dagbog fra 1787-90, der giver et indblik i hendes daglige gøremål, interesser og familieliv. I de senere år har man inden for den internationale borgerskabsforskning arbejdet med at gøre op med de ideale forestillinger og stereotyper billeder. Med udgangspunkt i Anne Christine Beckers dagbog er det forfatterens hensigt at vise, at ideal og praksis ikke var to sider af samme sag.

Mette Boritz, f. 1971, cand. mag. i etnologi, ansat på Nationalmuseet og ekstern lektor ved Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. Har også udgivet: *Sommeren mellem land og by*, *Folk og Kultur* 2000, s. 53-70.

I 1828 malede den danske maler Emil Bærentzen billedet *Familiestykke*. Den borgerlige familie og det stille liv bag hjemmets fire vægge var et yndet Biedermeiermotiv. På billedet ses familien, bestående af faderen, moderen og et par unge døtre samlet i stuen. Trygt skærmet af husets vægge sad kvinderne optaget af passende kvindelige sysler. Den familiære ro og fortrolighed inde i stuen stod i stor kontrast til den kaotiske og urolige verden, der udspillede sig udenfor stuens vinduer. En verden som kun manden i huset via sin avis syntes at være i kontakt med.

Kunsten og litteraturen har i høj grad bidraget til et idealbillede af fortidens borgerlige kønsrollemønstre. Et mønster, hvor manden ud over at være ægtemand og fader også fungerede

som familiens og husholdets ubestridte overhoved. Det var hans navn og rang, der angav familiens position, og som eneforsørger var hans økonomiske formåen afgørende for familiens levestandard. Han bar ikke kun et stort ansvar over for sin familie. Hans ansvar og engagement var også rettet mod omverdenen, hvortil han var familiens politiske, økonomiske og kulturelle bindeled. Det var ham, og ham alene, der indgik i det større samfund – som borger og som individ.

I modsætning til den aktive og udadvendte mand stod den passive og indadvendte hustru. Hjemmet var hendes domæne. Hun var husets frue, men havde også rollen som elsket hustru og kærlig moder. Hendes fornemste opgave var at sørge for den hjemlige idyl. Indenfor hjemmet var hun garant for

den moralske såvel som for den fysiske orden. Det var hendes opgave at overvåge de daglige huslige gøremål og sørge for at alt blev gjort til rette tid, og at alt og alle var på rette sted.¹ Det lå til manden at søge eventyr og underholdning udenfor hjemmet, men et attraktivt, varmt og velordnet hjem var et middel hvormed kvinden kunne vinde manden tilbage. Kun den hjemlige ro kunne veje op på mandens vilde og urolige natur. En natur som stod i stor kontrast til den kvindelige emotionalitet og passivitet.

Det er i høj grad denne ideale forestilling om passivitet, afhængighed og indadvendthed, der har gjort sig gældende inden for borgerskabsforskningen og som samtidig har præget eftertidens opfattelse af borgerskabets kvinder. Spørgsmålet er imidlertid: Hvad var egentlig ideal, og hvad var praksis? Hvordan formede dagliglivet sig, hvilke opgaver og ansvarsområder havde kvinderne, og var de virkelig så indadvendte og passive i forhold til omverdenen, som idealerne synes at foreskrive? Dette vil i det følgende blive belyst med udgangspunkt i den københavnske apotekerfrue Anne Christine Beckers dagbog skrevet i perioden 1787-1790.²

Ideal eller praksis?

Ifølge den engelske historiker Margareth Hunt³ var der inden for kunsten og litteraturen i det 18. århundrede en klar tendens til at mænd portrætterede kvinderne som værende primært passive. Denne fremstilling af kvinderne blev ifølge Hunt stadig mere etableret og udtalt i løbet af 1800-tallet. Forskellen mellem de rationelle, aktive og offentligt engagerede mænd og de emotionelle, passive og indadvendte kvinder er senere blevet en model, der er blevet forbundet med noget nærmest eviggyldigt i den bor-

gerlige kultur. Uanset tid og sted er borgerskabet blevet tillagt nogle af de samme værdier, ønsker og mål. Det er først for nyligt, at der inden for forskningen er blevet gjort op med denne fremstilling – og selv borgerlige værdier og idealer ændres.

En af dem der har gjort op med den antagelse at kvinder skulle være særligt emotionelle, passive, afhængige og isolerede fra omverdenen er den tyske historiker Anne-Charlotte Trepp.⁴ Trepp forsøger gennem sin forskning at bryde med de bestående billeder, klicheer og stereotyper omkring det borgerlige kønsrollemønster. Når tidligere tiders borgerskabskultur skal beskrives og centrale træk fremhæves, foregår det ofte ved brug af modsætninger som mandligt – kvindeligt, offentligt – privat og aktivt – passivt. Brugen af modstillede begreber kan være til stor hjælp, når man søger at beskrive og forstå de centrale værdier og elementer i en kultur eller et fænomen. Men de modstillede begreber er samtidig med til at skabe forenklede eller ideale billeder. Ifølge Trepp er disse modsætninger mellem mænd og kvinder nærmest gået hen og blevet et manifest, og det er for hende vigtigt at huske på, at tingene faktisk også kan forholde sig anderledes.

At det stereotype billede af det borgerlige kønsrollemønster er blevet så markant, hænger ifølge Trepp sammen med, at der i studierne af borgerskabskvindernes liv og verden har været en tendens til ukritisk og urefleksivt at sætte ideal og praksis lig hinanden. Teoretiske udkast og normer for hvordan kvinderne forbilledligt burde leve, har overskygget indsigten i, hvordan livet i virkeligheden blev levet. Desuden er de teoretiske udkast ofte blevet tolket som direkte udtryk for virkeligheden. Dette skyldes dels at man kun har haft en ringe viden om, hvordan kvindernes liv i praksis formede sig, og dels at forskerne har haft større

interesse for at finde frem til essensen i borgernes værdier og normer end de har haft for at undersøge livet, som det blev levet i praksis.

I de senere år har en række internationale forskere arbejdet med at gøre op med de stereotype billeder, der har domineret vores syn på tidligere tiders borgerskab, og i stedet søgt at skabe et mere differentieret indblik i borgerskabets liv og verden. Særligt opfattelsen af det borgerlige kønsrollemønster og kvindernes livsvilkår er blevet revideret af engelske og tyske forskere som Margareth Hunt, Leonore Davidoff, Catherine Hall⁵ og Anne-Charlotte Trepp. Sammen med andre forskere har de netop søgt at gøre op med forestillingen om kvinderne som passive og uselvstændige. For en stor del af borgerskabets kvinder i slutningen af 1700-tallet gik dagen med andet end blot at spille klaver og brodere. For mange familier var det faktisk en økonomisk nødvendighed at hustruen selv tog fat. Deltagelse i det daglige husholdsarbejde var blot én måde, hvorpå hun kunne bidrage aktivt til familieøkonomien. For nogle kvinder begrænsede arbejdet sig ikke kun til huslige opgaver. Nogle hjalp med at føre regnskab, andre gav på anden vis en hånd med i mandens virksomhed, og nogle kvinder var sågar selv næringsdrivende. Billedet af den arbejdsfri borgerskabsfrue stemmer med andre ord ikke overens med mange kvinders faktiske livsvilkår. Ikke mindst fordi betegnelsen borgerskab dækker over en stor gruppe af mennesker med vidt forskellige erhverv og forskellig økonomisk udkomme. Ifølge Davidoff og Hall var det kun den øverste elite blandt borgerskabet, der havde råd til at hustruen ikke bidrog til familieøkonomien ved at lave praktisk arbejde. Kun i de øverste kredse kunne hun frigøre sig fra de huslige opgaver og i stedet hellige sig andre og, for det borgerlige ideal og den borgerlige selvfor-

ståelse, mere attraktive gøremål. Holdningen synes at være, at jo mere velstående, desto tættere kom man på at efterleve idealerne. Spørgsmålet er imidlertid om dette nu også var tilfældet?

Apotekerfruen Anne Christine Beckers familie tilhørte Københavns bedre og mere velstillede borgerskab. Umiddelbart skulle hun derfor have alle muligheder for at leve op til den ideale forestilling om, hvordan en borgerfrue burde leve. Med udgangspunkt i hendes dagbog vil vi i det følgende dykke ned i hendes daglige gøremål, hendes ansvarsområder, tanker, omgangskreds mm. for at se om det også forholdt sig sådan i praksis.

Anne Christine Beckers dagbog

Dagbøger har den fordel, at de bringer os tættere på fortidens mennesker end mange andre former for kilder. Gennem dagbøgerne får vi mulighed for at opleve verden, som den udspillede sig dag for dag, gennem deres øjne. Dagbøger giver os derfor mulighed for at teste om tidens, og måske også om kvindernes egne, idealer for korrekt livsførelse stemte overens med det liv, de reelt levede. Dagbogsmaterialet har mange fordele, men også en række svagheder. Det er som regel kun ganske bestemte sider af dagliglivet, dagbogsskriveren finder værd at notere, og notaterne er i høj grad præget af forfatterens kulturelle baggrund, personlige vaner og tilbøjeligheder. En dagbog repræsenterer desuden kun en enkelt persons helt specifikke dagligliv og livsforløb, og på den baggrund er det selvfølgelig ikke muligt at drage generelle konklusioner. Alligevel kan den personlige historie være med til at perspektivere den måde, hvorpå vi i dag anskuer livet blandt borgerskabets kvinder i slutningen af 1700-tallet.

Fru Anne Christine Becker påbegyndte sin dagbog den 13. november 1787 – et par dage efter sin 49-års fødselsdag. I dagbogen følger vi hendes liv fra dag til dag frem til den 7. marts 1790. De få år dagbogen omfatter, giver os kun et begrænset indblik i hendes samlede livsforløb. Til gengæld giver den et godt indtryk af, hvordan hendes dage formede sig, hvilke gøremål hun havde, og hvilke hændelser der synes at have været af betydning for hende og hendes familie. Om hun tidligere havde ført dagbog, eller om hun fortsatte med at skrive dagbog, vides ikke. I dag kendes kun denne ene dagbog, og den findes kun i form af hendes barnebarn J.G. Burman Beckers udgivelse fra 1870.

Det umiddelbart slående og iøjnefaldende ved fru Beckers dagbog er hendes trofaste opremsning af antallet af spilleborde ved de selskaber, hun deltog i. Dét – og så den daglige opremsning af diverse navne på besøgende eller på folk, som familien selv besøgte. Dagbogen giver et godt indblik i en velstående københavnerfamilies aktivitetsfelt og omgangskreds. Det var et liv med visitter, middage, selskaber, koncerter samt spadserer- og køreture. Men dagbogen rummer også oplysninger, som giver nærmere indblik i fru Beckers ansvarsområder og daglige gøremål. Mange af disse oplysninger er ikke nedfældet konsekvent, og det var heller ikke alt, som fru Becker fandt værd at notere i sin dagbog. Dagbogen giver derfor langt fra et helstøbt billede af hendes dagligliv. Nok er nogle oplysninger systematisk noteret ned, som vejrets arten og navnene på apotekergårdens gæster, men mange af de helt dagligdags gøremål og mindre sysler mangler. Der er bl.a. ingen oplysninger om hvad fru Becker f.eks. har læst eller broderet. Den eneste oplysning i denne retning gjaldt hendes brevskriveri.

Ifølge den svenske litteraturforsker

Christina Sjöblad⁶ udvikler kvindedagbøgerne⁷ sig som genre fra inventarfortegnelser og slægtsbøger til de mere følelsesmæssige dagbøger som vokser frem i løbet af 1700-tallet. I den følelsesbetonede dagbog er jeg'et i centrum, og dagbogen tjener som vejen til selverkendelse og selvransagelse. Fru Beckers dagbog er imidlertid ikke reflekterende, men nøgternt registrerende. Det var ikke en dagbog, hvori hun beskrev sine inderste tanker og følelser eller udmalede sine bekendelser. Kun enkelte steder gav hun på siderne udtryk for sine følelser, og lod den korte konstaterende form blive afløst af en bøn, et ønske eller et håb. Dette skete bl.a. den 21. august 1789, hvor hun modtog brev fra sin yngste søn Gottfried, der på dette tidspunkt havde endt sin læretid i Berlin, og derpå rejste rundt i Tyskland og Schweiz. Samme dag skrev hun i sin dagbog: »Gud skee tak, som hidtil har ført ham; Gud vejlede ham fremdeles!« At dagbogen med sin registrerende form adskiller sig fra tidens andre kvindedagbøger, gør den ikke mindre relevant. De nøgterne noteringer giver et meget konkret billede af, hvordan dagene i praksis formede sig. Et billede, der kan bidrage med en ny forståelse af det liv, der levedes blandt borgerskabets kvinder.

Familien Becker

Fru Becker blev født den 10. november 1738 og døbt Anna Christine Torm. Hun var datter af Københavns politimester og borgmester, etatsråd Erik Jensen Torm, og hans anden hustru, Anna. Fru Becker var født ind i Københavns bedre borgerskab, hvilket stillede krav til hendes egenskaber og fremtræden. Hun fik derfor en opdragelse, der var helt i tidens og samfundslagets ånd. Den unge Anna Christine modtog undervisning i både fransk, tysk og

dansk, og lærte desuden at danse og musicere. Men en god opdragelse stillede også krav til mere praktiske færdigheder. Hun lærte at føre husholdning, og måtte selv deltage i huslige sysler som syning og spinding. Det var en opdragelse, hvor der både blev fokuseret på hånd og ånd, og fru Beckers moder var blandt familiemedlemmer i generationer husket for sin strenge, men omhyggelige og stærkt religiøst prægede opdragelsesmetoder.

Som 20-årig blev Anna Christine gift med den dengang 35-årige kongelige hofapoteker Johan Gottfried Becker. Han havde ved sin faders død overtaget titlen af hof- og feltapoteker sammen med apoteket i Købmagergade kaldet Elefantapoteket,⁸ der havde været i familiens eje siden 1670.⁹ Inden han nedsatte sig som apoteker, havde han været udenlands på videns- og dannelsesrejse. I et halvt år havde han opholdt sig i Sverige, hvor han fulgte Carl von Linnés forelæsninger, og han havde desuden rejst rundt i Tyskland, hvor han besøgte Berlin, Dresden og Leipzig. Som så mange andre af datidens indflydelsesrige borgere var Becker en mand med mange åndelige såvel som økonomiske interesser. Han var med i det medicinske kollegium, i 1781 blev han optaget i Det kongelige Landhusholdningsselskab, og han fungerede desuden som eksaminator ved den farmaceutiske eksamen. Ved siden af sin apotekervirksomhed drev Becker ejendomshandel i den helt store stil. I 1761 havde han købt Jyllinge og Gundsømagle kirker sammen med 21 huse i landsbyen Gundsømagle, og i årene 1767-75 ejede han desuden godset Grevens Vænge. Dertil kom, at han for 3300 rdl. havde købt godset Hegnstrupgaard, der gennem flere år fungerede som familiens landsted. Dette landsted blev i 1782 erstattet med en sommerbolig i Nærum, som familien Becker erhvervede fra geheimeråd Luxdorph.

Til daglig boede familien Becker i Købmagergade 9 lige overfor Silkegade i et imponerende bygningskompleks,¹⁰ som også rummede apoteket.¹¹ Da Johan Gottfried Becker overtog apoteket og det store bygningskompleks efter sin fader, blev det vurderet til en sum af 20.000 rdl.¹² Becker stod selv for at lave forskellige ændringer og forbedringer i de efterfølgende år. Bl.a. fik han gjort plads til 6 køreheste. I datiden var det en moderne bygning i god stand, der indeholdt nogle af de nyeste installationer. Apoteket havde eget laboratorium placeret i en bindingsværksbygning i gården. I selve boligen havde en italiensk stukatør dekoreret de to hovedetagers lofter, og i huset fandt man en sal, der både havde en væg af spejlglas og faste vægmalerier. Den nærmere indretning og møbler må vi imidlertid tænke os til, idet skifter eller andre former for inventarfortegnelser ud over brandtaksationerne ikke eksisterer. Da fru Becker senere som enke flyttede fra apoteket og ind i en lejlighed på Vimmelskiftet, fandtes der blandt hendes ejendele en lang række kostbare ting, herunder flere spejle i forgyldte rammer samt en del mahognimøbler.¹³

Ægteparret Becker fik fem børn – to sønner og tre døtre.¹⁴ Da dagbogen blev påbegyndt var de to ældste døtre blevet gift og flyttet fra hjemmet. Den ældste, Johanna Heinricca, var gift med den østrigske generalkonsul Emanuel Bozenhard, og den mellemste datter, Anna, var gift med Andreas Höyer, der i 1789 blev udnævnt til amtmænd over Hedemarken i Norge. Fru Becker brugte sjældent de to døtres fornavne, men omtalte dem primært som fru Höyer og fru Bozenhard i sin dagbog. Den yngste datter, Christiane, blev derimod altid nævnt ved fornavn. Hun var ikke blot den yngste, men også ugift og hjemmeboende, indtil hun i oktober 1788 indgik ægteskab med den noget ældre kammerråd og histo-

Kgl. hofapoteker Johan Gottfried Becker (1723-1790). Johan Gottfried Becker var tredje generation på Elefantapoteket i Købmagergade, der var blevet grundlagt af bedstefaderen med samme navn i 1670. Det er sandsynligvis omkring overtagelsen af apoteket og titlen som Kongelig Hof- og Feltapoteker, at Becker er blevet portrætteret af professoren ved Kunstakademiet Carl Gustav Pilo (1711-1793). Pilo, der var svensker, kom til København i 1741, hvor han hurtigt blev kendt som portrætmaler og han blev af Frederik 5. udnævnt til hofmaler. At det netop var Pilo, der malede portrættet af Becker fortæller os noget om Beckers økonomiske såvel som samfundsmæssige position – eller hans ønske om at opnå en position. At blive portrætteret af Pilo har sikkert været et meget bevidst valg af stor betydning for Becker (Statens Museum for Kunst).

riker, Peter Frederik von Suhm. Familiens ældste søn Erik, der havde embede som kongelig sekretær, var ligeledes ugift og hjemmeboende. Den yngste søn, Gottfried, stod i folketællingen fra 1787 opført som bortrejst. Først i 1791 – et års tid efter faderens død, vendte han hjem fra sit læreophold og sin dannelsesrejse for at overtage apoteket. Fru Becker noterede flittigt i sin dagbog, hvornår familiemedlemmer modtog eller afsendte breve til Gottfried. Nok var han langt væk, men alligevel synes han, ligesom resten af familien, at være utrolig nærværende i fru Beckers dagbog.

Familie og hjem

I 1700- og 1800-tallets borgerlige miljøer synes et nyt familiemønster at vokse frem. Fra tidligere at have været en produktionsenhed baseret på et stærkt arbejdsfællesskab, ændrede den borgerlige familie sig i stigende grad til en konsumtionsenhed baseret på følelsesmæssige relationer familiemedlemmerne imellem. Idealet om det kærlighedsbaserede ægteskab blev i slutningen af 1700-tallet nærmest til en kult.¹⁵ Det var kærligheden, der skulle binde ægtefællerne sammen, ligesom det var kærlighed der naturligt bandt børn og forældre sammen.

Det var nok tvivlsomt, om det var kærlighed og forelskelse alene, der lå bag hr. og fru Beckers indgåelse af ægteskab. Ikke mindst fordi de blev gift i en tid, hvor kærligheden endnu ikke var blevet den altafgørende og ideale begrundelse for indgåelse af ægteskab. I virkeligheden er det heller ikke af betydning. Noget tyder nemlig på, at fru Becker på det tidspunkt, hvor hun skrev sin dagbog, virkelig holdt af sin mand og respekterede ham. Deres ægteskab var mere end blot en praktisk konstellation, hvor de sammen fik hushold og familie til at fungere. Ægtepar-

ret Becker foretog sig en lang række ting sammen, som rakte ud over de dagligdags og nødvendige gøremål. De tog på køreture, spadserede og lod sig vise som par. Fru Becker skrev f.eks. den 17. maj 1788: »*Min Mand og jeg blev aftagne af en Silhouetteur.*«

Fru Becker var familiens samlende figur. Den nære familie bestående af mand, børn, svigerbørn og børnebørn har været det helt centrale i hendes liv. Disse familiemedlemmers gøren, laden og velbefindende fik dagligt kommentarer med på vejen i hendes dagbog. At børnene var blevet voksne, og et par af dem fløjet fra reden, gjorde tilsyneladende ingen forskel. For det var ikke kun familiemedlemmerne i apotekergården men også de gifte døtre og svigersønner, hvis færden hun noterede sig. Hun førte opsyn med, hvem de forskellige havde været i selskab med, eller om de havde været i kirke. Hun holdt øje med, hvornår Erik var i klubben eller gik til bal. Af og til blev det endda noteret på hvilket tidspunkt ud af de små nattetimer han vendte næsen hjemad. Den unge ugifte Christiane fik dog hovedparten af apotekerfruens opmærksomhed. For en ung ugift datter af familien Beckers position var det så absolut upassende at færdes alene i selskabslivet. Derfor blev der i dagbogen ført nøje regnskab med, hvilke familiemedlemmer eller venner af familien, der gjorde Christiane følgeskab ved selskaber, i teatret eller blot på en spadseretur i Kongens Have.

Samværet i den nære familie kreds fyldte meget i Anne Christine Beckers dagligliv. De enkelte familiemedlemmer var tæt knyttet sammen. Flere gange ugentligt indfandt de to gifte døtre sig sammen med deres ægtemænd i apotekergården. Desuden gik fru Becker ofte selv på besøg hos døtrene, ligesom Christiane flittigt søgte sine søstres selskab. I perioder så familiemedlemmerne faktisk hinanden

dagligt. De kom gerne til middag og blev ofte til ud på aftenen, og selvfølgelig var Bozenhards og Höyers altid inviteret, når der blev afholdt selskaber i familien Beckers hjem. Ved siden af den nære familie havde familien Becker også kontakt med en række mere perifere medlemmer af deres slægt. Forbindelsen blev opretholdt dels gennem korrespondance og dels ved besøg. Beckers to søstre var begge bosiddende i Køge, og om sommeren tog de ophold på Beckers landsted i Nærum. Desuden lagde ægteparret Beckers søskendebørn deres vej forbi apotekergården i Købmagergade. Besøgene fra disse familiemedlemmer hørte dog til sjældenhederne. Derimod kom bl.a. Beckers fætter, major og general adjutant Nörckenkrone, og den unge slægtning, fændrikken Ditlev Fries, ofte i det Beckerske hjem.

Familien Becker synes med sit sammenhold og nærvær indenfor familie-kredsen nøje at afspejle den ideale forestilling om borgerlig livsførelse og borgerlige værdier, der blev sat op i slutningen af 1700-årene. Her kom familielivet til at stå som noget helt centralt i den borgerlige kultur. Det var indenfor den nære familie, at den intimitet og nærhed, der var så vigtig for den borgerlige selvforståelse, skulle søges. Den borgerlige familie afgrænsede sig langsomt fra omverdenen, lukkede sig om sig selv, for dermed at værne om det stille familieliv. Det var bl.a. denne fokusering på det stille familieliv, der førte til borgerskabskulturens skarpe adskillelse mellem offentligt og privat og mellem arbejde og hjem. I bogen *Family Fortunes*¹⁶ har forfatterne Davidoff og Hall imidlertid påpeget, at der, hvad disse modstillede begreber angår, ofte var tale om mentale konstruktioner og ikke om virkelige eller fysiske adskillelser. For mange lod en direkte adskillelse mellem arbejde og hjem sig ikke gøre, idet forretning og hjem var placeret i samme

bygning. Og hvad der var nok så vigtigt: Skønt det private hjem i stigende grad blev distanceret fra offentligheden, blev det aldrig helt lukket. I modsætning til, hvad man ofte har antaget, lod den borgerlige familie sig ikke isolere. Dørene stod ifølge Davidoff og Hall altid åbne for visitter, for forretningsforbindelser og for venner.

Dørene i apotekerhjemmet stod mere end åbne. Det var langt fra kun en lille kreds af slægt og familie, der fandt vej til familien Beckers stuer. I dagbogen fremgår det, at familien havde en lille gruppe af nære husvenner, som de så, om ikke dagligt så flere gange om ugen. Disse husvenner kom i hjemmet, spiste med og indgik næsten på lige fod med familiemedlemmerne i hjemmet. Ud over husvennerne var der en større kreds af venner og bekendte, som med jævne mellemrum lagde deres vej forbi apotekerhjemmet. I løbet af de tre år dagbogen blev ført, var familien Becker i kontakt med henved 200 forskellige personer. En del af disse mange mennesker havde de blot truffet ved f.eks. selskaber rundt om i byen, og de må derfor siges at være perifere i forhold til familien. Mange af de nævnte personer havde dog været i familien Beckers hjem eller selv haft besøg af familien Becker, selvom der på de tre år kun var tale om en gang eller to. Med den nære familie, husvennerne og denne store bekendtskabskreds kan det vel ikke undre, at antallet af dage, hvor fru Becker noterede sig, at hun var alene med sin mand, kan tælles på to hænder.

Familien Beckers dagsrytme adskilte sig væsentligt fra den, vi møder hos senere tiders borgerskab. Sammen påbegyndte ægteparret gerne dagen med en kop kaffe, mens børnene i regelen drak te.¹⁷ Generelt stod ingen af familiemedlemmerne tidligt op. Ofte kom de først sent hjem om aftenen, efter at have været til bal, i teateret eller til aftenselskab. Senest blev

det i weekenderne, men også på hverdage, kunne det blive ud på de små nattetimer, før familiemedlemmerne vendte hjem. Kun et par gange nævnte fru Becker specifikt at hun stod tidligt op. I det daglige var der ikke det store hastværk med at komme i gang med dagens gøremål. Nok har Becker haft noget at se til med sine mange økonomiske interesser og driften af apoteket, men en egentlig arbejdsdag fra tidlig morgen til hen under aften har der ikke været tale om. Der var altid tid til middagselskaber, visitter, spadsereture, køreture og samvær med familie og venner på hverdage såvel som i weekenderne. F.eks. indfandt der sig dagligt omkring klokken 11 en fast kreds af mandlige slægtninge og nære venner, der sammen med Becker spiste smørrebrød, drak vin, og derefter fordrev et par timer med kortspil. Becker var ikke den travle og fjerne faderfigur, man stødte på blandt det senere 1800-tals borgerskab.

Tjenestefolk

Apotekergården i Købmagergade var et stort foretagende. I folketællingen fra 1787¹⁸ blev der foruden familien opført 3 farmacistuderende, 3 lærlinge ved apoteket, 1 tjener, 1 kusk, 1 gårdskarl, 1 karl ved laboratoriet og 4 tjenestepiger på apotekergården. Sigende er det, at de personer, der var tilknyttet selve apotekervirksomheden, og dermed hørte under Beckers arbejds- og ansvarsområde, ikke figurerer i dagbogen. Til gengæld blev de tjenestefolk, der var tilknyttet husholdningen, ofte nævnt. Dagbogens notitser om tjenestefolkenes færden og forskellige gøremål underbygger, at det var fru Beckers ansvar at føre tilsyn med tjenestefolkenes arbejde inden for husholdet. Desværre var det kun tjenestefolkenes mere særegne opgaver hun noterede sig, og nødvendige daglig-

dags gøremål som madlavning og op-tænding fandt aldrig vej til dagbogssiderne. Fru Becker kaldte konsekvent sine folk ved fornavn, hvis de da ikke blev nævnt under fællesbetegnelsen pigerne. I dagbogen yndede hun f.eks. at skrive: »Vore piger vaskede« eller: »Mine piger dyppede og hængte op«. Kusken Anders var den af tjenestefolkene, der oftest blev nævnt. For det meste i forbindelse med hans mange køreture mellem apotekergården og familiens landsted i Nærum. Den 18. februar 1789 blev Anders og pigene Anna f.eks. sendt til Nærum for at hente en seng.

For at få husholdningen til at fungere, var det vigtigt at have gode tjenestefolk. Gode tjenestefolk stillede imidlertid også krav til en ordentlig behandling. I datidens moralske bøger for unge fruentimmere var et af de emner, der ofte blev diskuteret, netop hvordan man i det daglige burde omgås sine tjenestefolk.¹⁹ Det var vigtigt at finde en balance, hvor tjenestefolkene var sit herskab forbundne, uden herskabet dog dermed var nødsaget til at nedlade sig selv. Dagbogen efterlader ikke noget fyldestgørende indblik i, om fru Becker behandlede sine folk godt, men den vidner om, at hun har interesseret sig for sine tjenestefolks ve og vel. Ikke kun tjenestefolkenes særlige arbejdsopgaver, men også små beskrivelser om deres helbredstilstand fandt plads blandt de sparsomme notater. Den 15. april 1788 skrev hun f.eks.: »Anders syg af feber«, og den 17. maj samme år var Anders igen blevet sløj, hvilket fik fru Becker til at skrive: »Anders havde om natten haft feber men ei stærk«. Det var ikke kun økonomiske interesser, der lå bag denne bekymring. Familien Becker udviste også en generel personlig interesse for deres folk, og interessen synes ikke at ophøre, selvom folkene forlod husholdet på Købmagergade. Flere gange i løbet af de få år dagbogen strækker sig

I 1728 lagde en voldsom ildebrand Elefantapoteket i Købmagergade helt i aske. Familien Becker, der havde ejet og drevet apoteket siden 1670 påbegyndte i 1733 en genopbygning af apotekergården med hofbygmester Laurids de Thurah som arkitekt. Det tog fire år at færdiggøre den nye apotekergård, der blev genopført i den form, som dette billede af Rach og Egeberg viser. I den mellemliggende periode havde familien Becker lejet sig ind i en gård på Amagertorv, hvorfra apoteket midlertidigt blev drevet. Da apoteket atter åbnede i Købmagergade var det med egen indgang til højre under bomærket med den hvide elefant (Nationalmuseet).

over, nævnes små episoder, som da Christiane stod fadder for Telleffs barn (Telleff var arbejdsmand i Beckers laboratorium), eller da sønnen Erik den 11. november 1788 tog til bryllup i Senge-løse hos den tidligere medhjælper i apoteket, Johan Peter Pflugmacher. Folkene i Beckers hushold blev imidlertid ikke behandlet ens. Der var forskel på tjenestefolkenes indbyrdes position, og ikke alle kan kategoriseres som tjenestefolk. De tre farmacistuderende var alle kommende apotekere, og blev behandlet derefter. Den ældste af de tre, Jørgen Berg, der senere blev apoteker i Stege, blev om sommeren inviteret ud til familien Beckers som-

merbolig. Flere af de tidligere ansatte i apoteket havde etableret sig som apotekere rundt om i landet. Mange af dem havde stadig kontakt med familien Becker, og kom af og til på besøg. Det samme gjorde sig gældende for mademoiselle Le Jeune, der var tidligere guvernante for Beckers døtre.

Der er ingen tvivl om at tjenestefolkene var uundværlige, for at fru Becker kunne klare den store husholdning og de mange forskellige gøremål. Ifølge Davidoff og Hall²⁰ var det af afgørende betydning for den borgerlige kvindes livsførelse at have mange tjenestefolk til rådighed. Jo flere tjenestefolk, der stod til rådighed, desto

mere kunne de forskellige familiemedlemmer frigøres til andre formål. Oplysningerne i dagbogen vidner dog om, at husets frue på trods af de mange tjenestefolk ikke fuldt ud har kunnet hellige sig klaverspil og broderi. Husholdet var hendes ansvar, og skønt der var mange tjenestefolk til fysisk at udføre de forskellige huslige pligter og gøremål, krævede arbejdet stadig hendes fulde opmærksomhed.

Huslige gøremål

Selvom dagbogen kun bidrager med et sporadisk indblik i de huslige gøremål, er det alligevel muligt at få en fornemmelse af det arbejde, som fru Becker havde med at føre hus. For på bedste vis at få husholdet til at fungere, var det nødvendigt for hende at danne sig et godt overblik over tjenestefolkenes arbejde og over husets beholdninger. I dagbogen afspejles dette bl.a. gennem kommentarerne: »*Jeg omkring i Kjældereren og paa Loftet*«, eller som hun skrev den 30. oktober 1788: »*Jeg eftersaae mine Provisioner, tørrede æbler, talte klæder*«. Husets beholdninger måtte efterses, forrådet skulle række, og hjemmet skulle fremstå i den bedste stand. Der var med andre ord nok at se til. Med jævne mellemrum brugte fru Becker kommentaren: »*Jeg havde travlt*« – uden dog at udspecificere nærmere, hvad det var, hun havde travlt med.

En af de vigtigste opgaver var at sørge for, at der dagligt kom mad på bordet. Desværre er der i dagbogen ingen direkte oplysninger om, hvad der blev serveret i apotekerhjemmet. Barnebarnet Burman-Becker gav i sine familieaneddoter ²¹ lidt flere detaljer om familiens spisevaner. Til daglig spiste familien Becker til middag kl. 3. Middagen bestod i reglen af to retter mad samt kage eller anden dessert. Ved mindre selskaber, som blev afholdt i husets stueetage, blev der gerne serve-

ret smørrebrød, vin og kage. Både til hverdag og fest blev der drukket vin hos familien Becker. Desuden blev drikkevarer som kaffe, te og chokolade nævnt i dagbogen, og den 20. juli 1788 skrev fru Becker på landstedet i Nærum: »*Vi bryggede for første Gang en halv Tønne Øl*«. En del af den mad, der blev konsumeret, blev fremstillet eller bearbejdet indenfor husholdet. Slagting var en tilbagevendende begivenhed vinterhalvåret igennem. Der skulle noget til, når det store hushold og de mange gæster skulle bespises. Den 27. oktober 1788 blev der slagtet 2 stude. Dagen efter blev studene nedsaltet, samtidig med at der blev slagtet 2 svin. Svinekødet blev ligeledes nedsaltet dagen efter slagtingen. I februar og marts blev der slagtet flere svin. I de år, dagbogen strækker sig over, blev der årligt fast slagtet 2 stude, mens antallet af svin varierede. En del af tjenestepigernes og fru Beckers tid har også været optaget af at samle og konservere forråd. Under sommeropholdet på landstedet i Nærum blev tiden ikke udelukkende fordrevet med at spadserere ture og med at filosofere over den smukke natur. Naturen bød nemlig ikke kun på oplevelser, men også på gode råvarer der kunne forsøde en lang vinters måltider. I august blev der syltet ribs, tørret æbler samt pillet hyben og kirsebær med syltning for øje. Desuden blev der skåret bønner, syltet asieagurker og pillet portulak.²²

Vask og rengøring var nogle af de gøremål, der fandt vej til linierne i dagbogen. Ikke kun huset, men også husets beboere skulle tage sig stands-mæssigt ud. Med jævne mellemrum blev der gjort rent og pudset vinduer i huset. Tøjkask var en arbejdsopgave, der lagde beslag på husets tjenestepiger i flere dage. Tøj og andre tekstiler skulle ikke blot vaskes, hvilket i sig selv tog en hel dag, det skulle også tørres, stryges, rulles og i visse tilfælde bleges. Blegningen foregik ved blege-

dammen, og selve vasken foregik på Købmagergade. Som en pudsigt ting, nævnte fru Becker i sin dagbog den 6. maj 1788, at de tørrede klæder på kirkegården. Der vaskes en del, skønt der i dagbogen ikke kan spores nogle faste intervaller for, hvornår der vaskes. Der nævnes desværre heller ikke noget om, hvad det var, der blev vasket, eller hvilket tøj familien iklædte sig. Et portræt af datteren Christiane vidner dog om, at hun var klædt efter tidens lyse og lette empiremode. Hvad hr. og fru Becker angår, findes der kun få oplysninger om deres påklædning. Ifølge barnebarnet lod Becker sig hver morgen frisere og påklæde, efter at have nydt sin morgenkaffe. Hele formiddagen forblev han klædt i en elegant slåbrok og opholdt sig i en mindre dagligstue nær apoteket, hvor han som nævnt fordrev nogle timer i selskab med nære venner og slægtninge. Fru Becker selv var i besiddelse af et 3 fag stort påklædningsværk.

Skønt hovedparten af de huslige gøremål blev udført af tjenestepigerne alene, tyder noget på, at fru Becker selv har deltaget i dele af det praktiske arbejde. Hun pillede selv hyben, kirsebær og hjalp med at binde syltekrukker til. Ifølge Davidoff og Hall²³ var det kun udvalgte arbejdsopgaver, der blev betragtet som værende passende for det bedre borgerskabs kvinder. F.eks. inden for havearbejde blev det at plukke bær eller at potte om betragtet som passende opgaver, mens gødskning og gravearbejde så absolut ikke blev regnet som feminint og passende. På samme vis var det kun de rene og mindre fysisk krævende opgaver fru Becker selv gav sig i kast med.

I lyst og nød

En af de vigtigste opgaver for en god hustru var at sørge for familiens ve og vel. Nok var de fysiske rammer i form

af pæne omgivelser, mad på bordet og tøj på kroppen af stor betydning. Men der skulle mere end gode fysiske rammer og en daglig husmoderlig orden til at sikre familiemedlemmernes velbefindende. En god kone burde vide, i hvilke situationer der var brug for en kærlig moder, en god veninde eller en trofast hustrus hjælp og støtte. Ikke kun i hverdagen, men også i særlige situationer og ved særlige lejligheder trådte fru Becker til med omsorg for familie og venner. Både større og mindre personlige begivenheder skulle huskes. Der skulle sendes gratulationsbreve på fødselsdage, og de enkelte familiemedlemmers fødselsdage skulle fejres, skønt der i dagbogen kun bliver nævnt et par fødselsdage. Gode venners bryllupsdage blev også nævnt, i det omfang, familien Becker var med til at fejre dem.

Den borgerlige frue var både garant for hjemmets moralske orden, og for at børnene modtog en passende opdragelse. En god opdragelse var ensbetydende med, at børnene tilegnede sig de rette dyder og færdigheder, der var påkrævede for deres senere livsførelse. Færdigheder, der gjorde, at de kunne stå mål med de forventninger, som mødte dem, og færdigheder, der svarede til deres samfundsmæssige position. Da dagbogen blev skrevet, var fru Becker omgivet af voksne børn. Derfor findes der ingen direkte vidnesbyrd om, hvilke dyder hun satte i højsædet ved sine børns opdragelse. Barnebarnet fremhævede dog i sine familieanekdoter, at der bl.a. blev lagt vægt på, at børnene lærte sprog og musiceeren. Den kristne tro har desuden været en integreret og væsentlig del, ikke kun af børnenes opdragelse, men også af fru Beckers eget liv. Hun gik ofte i kirke, og lod sig for det meste ledsage af Christiane eller Erik. Til tider gjorde også Becker hende følgeskab.

Det var ethvert forældrepars ønske at deres døtre gjorde gode og passende

partier. Familien Becker var allerede blevet beriget med to passende svigersønner, og den unge smukke Christiane stod for tur. Det har sikkert ikke skortet på unge bejlere. Beckers døtre havde alle ry for at være virkelige skønheder. Det blev dog hr. Beckers nære ven, kammerråd Suhm, der blev Christianes ægtemand.²⁴ Suhm havde været gift før. Hans kone døde på en varm juli sommerdag i 1788. Det havde ikke været et lykkeligt ægteskab, og rygter gik, at Suhm igennem flere år havde haft et godt øje til Beckers smukke døtre. Da han som enkemand fik muligheden for atter at indgå ægteskab, var det imidlertid kun Christiane, som stadig var ugift. I løbet af sommeren 1788 lagde Suhm ofte vejen forbi familien Beckers sommerbolig. Omvendt besøgte familien Becker også gerne Suhm på landstedet i Øverød. Hyppige besøg hos nære venner var der ikke noget usædvanligt ved, men i dette tilfælde var der noget i gære. Den 31. august sendte fru Becker en kort nedskrevet invitation over til Suhm, i håb om, at han den efterfølgende dag ville komme til middag, og som hun skrev: »Tage til takke med vores tarvelige maaltid«.²⁵ Sammen med sin trofaste ven, løjtnant Pohl, mødte Suhm op til middag, men det var vist alt andet end maden, der var i centrum ved denne sammenkomst. Om aftenen skrev fru Becker i sin dagbog: »Og blev det Vigtige afgjort, hvortil Gud give Naade og Lykke«. Dagen efter kunne ægteparret Becker bekendtgøre deres glæde overfor deres gifte børn. Forlovelsen syntes dog ikke helt på plads, og der skulle gå en god uges tid, før der i dagbogen blev skrevet: »Suhm om Form.; og blev resolveret, at Forlovelsen skulde være bekjendt«. Så kan det nok være, at fru Becker fik travlt. De følgende dage gik med at gå på visitter eller selv at modtage besøgende. En glædelig nyhed kunne ikke fortælles for tit. Men et foreståen-

de bryllup gav også travlhed i andre henseender. Der var mange ting, der skulle bringes i orden, inden selve brylluppet kunne stå lørdag den 18. oktober 1788. Kort før brylluppet havde fru Becker travlt med diverse indkøb. Christianes udstyr skulle være i orden. Den 3. oktober frekventerede hun derfor både Smidth, Silkefabrikken, Manchesterfabrikken og Møbelmagasinet. Der var 24 personer med til bryllupsmiddagen. Selskabet gik til bords kl. 21, og gæsterne kørte hjem lidt efter kl. 23. Dette var dog blot for at fortsætte festlighederne ved 2. dagsbrylluppet, der blev afholdt i familien Beckers hjem. De 29 gæster gjorde sikkert deres til, at brudeparret blev fejret på behørig vis. I tidsskriftet *Minerva*²⁶ blev senere gengivet et klassicistisk inspireret hyldestdigt til brudeparret, hvoraf sidste vers lød:

*Strax Venus tog sit Belte af,
Og det med himmelsk Ynde rækker
Til Clio hen – men hun det gav –
(O! held Dig, Suhm!) til Jomfr. Becker!*

Til de særlige hændelser, som fandt vej til fru Beckers dagbogsblade, var de gange, hvor hendes liv blev beriget med børnebørn. Selv var hun gerne bisidder ved veninders og familiemedlemmers fødsler. Ægteparret Beckers første barnebarn blev født den 18. oktober 1787 og døbt Anna Hedvig Höyer. Det andet barnebarn satte datteren fru Bozenhard i verden den 26. november 1787, og i dagbogen skrev fru Becker: »Jeg blev hentet til Fru Bozenhard kl. 1. og om eftermiddagen kl. 3. blev hun forløst med en Dreng«. De næste mange dage, ja uger, kom herefter til at stå i datterens og barnebarnets tegn. Hver dag begav hun sig alene, eller i følgeskab med Christiane, til Bozenhards hjem i Lille Strandstræde. Selvom det lille barnebarn gjorde krav på en væsentlig del af fru Beckers opmærksomhed, forsømte hun ikke sine

andre gøremål, og de daglige gæstebud i det beckerske hjem fortsatte ufortrødent. Fødsler hørte så klart til den kvindelige sfære, og ifølge dagbogen holdt mændene sig behørigt væk. På selve dagen for fødslen spiste Becker hos vennen Berger, og de efterfølgende dage spiste den nybagte fader, dagligt hos sine svigerforældre. På en sne- og regnfuld januardag i 1788 stod ægteparret Becker fadder til barnebarnet, som blev døbt Joseph Gottfried Emanuel Bozenhard. Den lille drengs liv blev dog kun kort, for han døde den 1. juli 1789. På den dag skrev fru Becker i sin dagbog: »*Stærk Regn og Blæst. Bozenhards lille barn døde. Om aftenen Walmoden og Søn ligesom til Mid-dag. Jeg var lidt ude hos Bozenhards*«. At det lille barnebarns død ikke gav anledning til yderligere kommentarer eller blot en tilkendegivelse af sorg virker umiddelbart overraskende. At fru Becker i dagbogen ikke gav udtryk for sorg, behøver ikke at betyde, at hun ikke følte sorg over tabet af barnebarnet. Dagbogen var måske blot ikke det rette sted at udtrykke denne sorg.

I medgang og modgang

Gode fysiske og moralske rammer var med til at skabe orden og tryghed. Men selv perfekte rammer og en pligt-opfyldende husmoder som fru Becker var ingen garanti mod udefrakommen-de og uforudsigelige hændelser. Den 6. september 1789 havde Höyers den »*malheur*« at vælte i deres vogn. Heldigvis skete der ikke noget med hverken svigersønnen eller den højgravide datter, og fru Becker tilføjede i sin dag-bog: »*Men Gud ske Tak som bevarede dem*«. Sådanne ulykker var svære at sikre sig imod. Det samme gjaldt sygdom, der var et emne, som dagbogsbla-dene igennem optog fru Becker ideligt. For sygdom var en af disse uforudsige-lige ting, der ikke kun brød den vanli-

ge orden, men som også var forbundet med utryghed og fare.

I korte vendinger blev forskellige fa-miliemedlemmers sygdomsforløb be-skrevet i dagbogen, som de skred frem dag for dag. Samtlige familiemedlem-mer, såvel som fru Becker selv, led af skiftende kortere- eller længerevaren-de sygdomme. Ikke alle var lige alvor-lige. Den 14. juli 1789 skrev fru Bec-ker, at hun havde temmelig stærk feber, hvilket dog ikke afholdt hende fra at køre tur med fru Höyer og Becker. Et par måneder tidligere havde hun ikke været helt så kry. Her måtte hun pga. feber opgive at gå med Höyers i Kongens Have, selvom hun dog ikke gik i seng. Helt slemt havde det stået til mellem den 11. og 23. april 1789, hvor hun pga. sygdom end ikke kunne overkomme at skrive i sin dagbog. Værst ramt af sygdom var dog Becker og sønnen Erik. Den 15. december 1788 skrev fru Becker: »*Min Mand og Erik upasselige*«. For Erik var dette begyndelsen på et længere sygdoms-forløb med bl.a. hovne hænder og med hævelse og ømhed i benene. Det blev en tid, hvor han dag for dag langsomt var i bedring, til trods for visse tilbage-fald. Han var næsten syg i to måneder, og det var først den 2. februar 1789, at han for første gang turde bevæge sig ud af huset og hen på sit embede i Rentekammeret. Erik kom sig dog. Det samme kunne desværre ikke siges om Becker. I sommeren 1789 blev han syg, og sygdommen var mere alvorlig end som så. Den blev hans pinefulde følgesvend og slap først sit greb ved hans død i foråret 1790.

Beckers sygdom og skrøbelige hel-bred var årsag til hensyntagen og til evig bekymring. I hans kones dagbogs-blade noteres næsten dagligt, ikke bare hans tilstand, men også hans hu-mør. Samtlige familiemedlemmer gjor-de deres til at holde ham munter, og han var sjældent ladt alene. Hustruen og døtrene ledsagede ham ofte på køre-

Historikeren og forfatteren Peter Frederik Suhm (1728-1798). Adeligt blod og gode familieforbindelser gav P.F. Suhm mulighed for en embedskarriere. 20 år gammel blev han assessor i Hofretten og 23 år gammel blev han udnævnt til etatsråd. Det var dog litteratur og videnskab, der havde hans store interesse. Efter at have opholdt sig i Trondhjem i 14 år, hvor han havde giftet sig med byens grimme, men rige arving Karen Angell, bosatte han sig i en gård i Pustervig i København. Her påbegyndte han værket *Historie af Danmark*, der endte med at blive på 14 bind. Suhm var lidenskabelig bogsamler og hans universalbibliotek endte med at indeholde omkring 100.000 bøger. Som noget usædvanligt lånte han dem ud, ikke kun til folk i akademiske kredse, men til alle og enhver i København, som måtte have interesse derfor (*Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg*).

ture eller søgte at underholde ham med kortspil. Som en lidt usædvanlig kommentar til kortspillet blev der i dagbogen den 18. februar 1790 skrevet: »Vi spillede l'hombre. Min mand vandt«. – Eller som kommentaren den 2. marts 1790: »Om aftenen alene; jeg spillede Hanrey med min Mand, som var dog temmelig munter«. Beckers svigtende helbred resulterede i at fru Becker måtte tage sig af opgaver, der under normale omstændigheder ville have tilfaldet Becker selv. Formodentligt pga. af hans sygdom blev landstedet i Nærum sat til salg i sommeren 1789. Salget og afviklingen af landstedet blev i høj grad fru Beckers opgave assisteret af sønnen Erik. Den 5. august 1789 skrev hun: »Tidligt om Morgen tog jeg med Erik til Nærum for at gjøre Inventarium, da salget af vort Landsted var afgjort og Contracten underskreven. Kom hjem kl. 9. Fru Geuss og fru Høyer vare hos min Mand«.

Trods de mange sygdomsbeskrivelser, der figurerer dagbogen igennem, er det ikke muligt at sige noget nær-

mere om, hvad de enkelte personer egentlig fejlede. Som det var skik og brug i datiden, var det selve symptomerne hos patienten, man hæftede sig ved i stedet for som i dag at fokusere på årsagen til disse. Der kunne ligge mange forskellige årsager eller sygdomme til grund for symptomer som feber, hævede arme og ben. Kun i svigersønnen Suhms tilfælde blev der givet en nøjagtig diagnose, idet der den 14. december blev anført i dagbogen: »Suhms kom ei, da han havde et Anfald af Podagra«. For en apotekerfamilie var sygdomsbehandling og medicinering ikke et fremmed fænomen. Selv lod fru Becker sig årelade, og Christiane samt Becker brugte kinabark, i deres kamp mod feberen. Becker forsøgte sig desuden med indtagelse af vand fra Pyrmont og daglige bade af ca. 1/2 times varighed, for at komme sin sygdom til livs. Intet hjalp! – Som et sidste forsøg på at finde helbredelse og bedring for faderen opsøgte sønnen Gottfried under sin rejse i udlandet den berømte schweiziske læge S.A. Tissot.

Han anbefalede en særlig mikstur, som Becker begyndte at tage den 25. februar 1790. Heller ikke dette hjalp, og den 22. april så Becker døden i øjnene. Fru Becker havde inden da tyet til det stærkeste middel, hun selv var i besiddelse af, nemlig bønnen. På Beckers fødselsdag den 17. juli 1789, hvor der blev afholdt selskab med 16 gæster, skrev hun i sin dagbog: »*Gud lad denne Dag ofte, om det er Guds naadige villie, komme tilbage, men skjænke bedre sundhed dertil. Dertil forlene Gud sin Barmhjertighed og Almagt*«.

En foretagsom dame

Hovedparten af apotekerfruens aktivitet var ifølge dagbogsnotaterne rettet mod hjemmesfæren og familien. I dagbogen afspejles ingen større samfundsmæssig interesse. Fru Becker synes ikke at interessere sig for hverken politik, økonomi eller samfundsforhold. De få gange hun med sine notater rakte blikket ud over kredsen af familie og venner, var det hovedsageligt ildebrande i de københavnske gader, hun hæftede sig ved. Den 16. marts 1788 var der f.eks. ildløs i en skorsten i Nyhavn, og den 14. december 1788 var der ildebrand i Studiestræde. Brand var tydeligvis noget hun frygtede og nok med rette. Blot en generation tidligere var apotekergården brændt ned til grunden. Ud over ildebrande nævnes kun sporadisk hændelser, som f.eks. den 26. november 1787, da den svenske ambassadør Sprengport blev introduceret hos kongen, eller små kommentarer om kronprinsens færd. Dagbogens få samfundsrelaterede kommentarer bekræfter umiddelbart det borgerlige kønsrollemønster, hvor manden var den, der tog del i det offentlige liv, og kvindens interesser udelukkende var rettet mod hjem og familie. At fru Becker ikke skrev notater vedrørende samfundsmæssige for-

hold var imidlertid ikke ensbetydende med, at det ikke interesserede hende. Nok var hjem og familie det helt centrale i fru Beckers liv, men det var ikke alt.

Fru Becker hørte bestemt ikke til den stillesiddende type. Hver eneste dag gik der meget tid med både at modtage gæster men også med selv at tage på besøg. Det kunne let løbe op i adskillige visitter eller måltider mad rundt om i byen på samme dag. Besøgsmønstrene var varierende. På nogle dage brugte ægteparret en hel dag sammen med de samme personer, mens de på andre dage så mange forskellige mennesker på en dag. Det samme gjorde sig gældende når fru Becker alene tog på besøg rundt om i byen, for at pleje sit eget netværk som bestod af en lang række af byens fruer. Det er heller ikke ualmindeligt for familien Becker, at de på samme dag kunne nå at besøge samme familie flere gange. Onsdag den 12. december 1787 skrev fru Becker: »*Vi alle om Middagen hos Geheimeraad Carstens. Jeg om eftermiddagen hos Fru Brünich, om Aftenen igen hos Carstens, men begge børn hos Justitsr. Meinckes, de kom hjem kl 3½*«.

Ægteparret Beckers interessefelt synes ikke altid at stemme overens. Becker og hans 3 svigersønner fandt tilsyneladende baller, komedier og koncerter knapt så fornøjelige som deres fruer gjorde. Dette forhindrede dog ikke damerne i selv at tage af sted. Den 6. februar 1789 tog f.eks. fru Bozenhard og fru Suhm til bal. Imens fornøjede Bozenhard og Suhm sig med et spil l'hombre i svigerforældrenes hjem. Særligt den aldrende Suhm foretrak en kreds af venner eller et lille lukket selskab, frem for de arrangementer hans unge kone fandt fornøjelse ved. Ifølge dagbogen var den unge fru Suhm nemlig ofte til koncerter, i komedien eller til bal på slottet uden Suhm.

Der var mange både praktiske og

fornøjelige gøremål at tage sig til såvel inden- som udenfor Københavns volde. Fru Becker tog på auktion og gik i butikker. Dertil kom, at hun ofte gav sig ud på spadserer- og køreture. Hun kom vidt omkring, og det var helt tydeligt, at grænserne for hendes interesseområde og aktivitetsfelt ikke stoppede ved apotekergårdens port. Fru Becker selv var en aktiv og foretagsom dame, og dagbogen vidner om, at det samme gjorde sig gældende for de øvrige fruer i hendes omgangskreds. Alle gik de på visitter, spadserede, gik til middagselskaber, til bal eller i teateret. Det var ikke kun i hjemmene, men også i det offentlige rum, at kvinderne mødtes. Men selvom en del af deres aktiviteter og gøremål fysisk fandt sted i det offentlige rum, synes de mange fornøjelser og besøg at være aktiviteter rettet mod den private sfære. Deres gøremål havde umiddelbart hverken økonomisk eller politisk betydning. De virkede snarere som et udtryk for ren personlig fornøjelse. Spørgsmålet er dog om dette også var tilfældet. Noget kunne tyde på at fru Beckers megen selskabelighed og mange spadsereture havde stor betydning for familiens position, og dermed indirekte også for familiens økonomiske situation. I denne forbindelse er det nemlig væsentligt ikke at definere begrebet økonomi som noget rent produktionsorienteret, men i stedet betragte det som et langt bredere fænomen.

Familie og position

Hvor det i industrisamfundet, ifølge sociologen Norbert Elias, gjaldt om at tilkæmpe sig kapital og økonomisk magt, var det helt andre præmisser, der gjorde sig gældende i standssamfundet. Her var det ikke kapital, men i stedet samfundsmæssig magt, position og prestige man stræbte efter. I sit studie af Ludvig 14.'s hof beskrev

Elias indgående hoffolkenes interne »kamp« om magt, position og anerkendelse blandt gruppen af ligemænd.²⁷ I denne kamp blev selv de mindste ting af betydning. Hoffets intensive brug af etikette, ceremoni, smag, tøj, manerer og konversation havde ifølge Elias samme formål. Alle tjente de for hoffolkene som redskaber eller midler i den daglige indbyrdes kamp om anerkendelse og position.

Der var selvfølgelig stor forskel på Ludvig 14.'s hof og borgerskabet i 1780'ernes København. Alligevel tyder meget på, at der også blandt det københavnske borgerskab har været en indbyrdes kamp om anerkendelse og position. Det gjaldt om at færdes i de rette kredse, og omgive sig med venner og bekendte, som var ens egen position værdig. At blive regnet som en naturlig og integreret del af kredsen af ligemænd satte store krav til den enkelte person. Det gjaldt om at føre sig, og om at tage sig ud på den rigtige måde. Det var desuden af afgørende betydning at blive inviteret til de »rigtige« selskaber og at blive set i de rette sammenhænge. Position var ikke noget, man blot havde. Det var noget, som konstant skulle manifesteres og vedligeholdes. I den forbindelse synes fru Beckers aktivitet at spille en afgørende rolle. Hendes mange visitter, selskaber og teaterbesøg var nok fornøjelige, men de var samtidig også et vigtigt led i at manifestere og opretholde familiens position. Apotekerfruen var meget bevidst om, hvad der krævedes af familien i forskellige situationer. Hun gik på kondolencevisitter, skrev fødselsdagshilsner og sørgede i det hele taget for at vise venner og bekendte den etikettemæssigt påkrævede opmærksomhed.

Familien Becker færdedes i nogle af Københavns finere kredse. Deres omgangskreds talte både store florissante købmænd, militærpersoner og intellektuelle. Selv en række adelige perso-

Kongens Have blev anlagt som lysthave omkring Rosenborg slot i København. I årene 1606-1607 erhvervede Christian 4. en række grunde og havelodder uden for Østerport til formålet. Under Frederik 4. åbnedes Kongens Have for honnorte folk og i 1771 dekreterede Struensee haven åben for alle til »Publici fornøyelse«. Haven blev herefter Københavns foretrukne promenadeplass. På billedet ses Rosenborg slot malet i 1780 set fra Parterrehaven. Maleren har stået helt oppe ved rækværket ud mod voldgraven. Billedet er malet i den periode, hvor slottet var kalket gråhvidt. Således så det ud i omkring 100 år (Københavns Bymuseum).

ner lagde deres vej forbi familien Beckers hjem. Som hofapoteker frekventerede Becker desuden medlemmer af kongefamilien og fru Becker gik på visitter rundt om på slottet. I dagbogen fremkommer det, at det var af stor betydning for hende at holde styr på, hvem de enkelte familiemedlemmer færdedes iblandt og hvor de havde været. Hun noterede sig gerne, hvor de forskellige selskaber og koncerter familiemedlemmerne havde deltaget i, var blevet afholdt. Den 21. marts 1788 var Erik f.eks. til koncert på slottet, og den 30. januar 1789 skrev fru Becker: »Jeg var i Comedien i Pladslogen«. Det

var af stor betydning, også i hverdagen, at færdes de rigtige steder. Dette afspejles bl.a. i familiens mange spadserer- og køreture. De mange ture var ikke blot fornøjelige og gik til smukke steder i København og omegn. De gik samtidig også til de steder, der i den periode, blandt Københavns førende lag, var defineret som passende og lødige udflugtsmål. Her kunne man ikke blot nyde den smukke natur. Man kunne også være sikker på både at se og blive set. Fra hjemmet i Købmagergade gik familiens køreture bl.a. til Frederiksberg Have, til Bakkehuset og til Fasangården. Den 13. juni 1788

spadserede familien til den »*Philosophiske Gang*«, hvorfra de så kronprinsens rejse. Familienmedlemmernes mange spadsereture gik dog primært fra Købmagergade til Kongens Have. Det var her byens fornemste publikum søgte hen for at promenere, *parlere* og *kurtisere*.²⁸ At familiens visitter, selskaber, teaterbesøg, køreture og spadsereture alle var en bevidst del af familiens manifestering af position indenfor det københavnske borgerskab var ikke ensbetydende med, at de ikke morede sig. Mange af familiemedlemmernes aktiviteter, som f.eks. vintrens kaneture, hørte så klart til fornøjelserne. Og selvom fru Beckers visitter havde stor positionel betydning, skal værdien af at få en god gang sladder selvfølgelig heller ikke miskendes.

Den gode borgerfrue

Modstillede begreber kan være velegnede til at fremhæve centrale træk i borgerskabets kultur. På samme måde kan idealer hjælpe med at pege på, hvilke værdier og normer borgerne satte i højsædet, og måske prøvede at efterstræbe. Som Trepp imidlertid har påpeget,²⁹ er det vigtigt at holde sig for øje, at idealerne endelig ikke må sidestilles med praksis. Det er ikke nødvendigvis to sider af samme sag. Det er Anne Christine Beckers dagbog et godt eksempel på.

Ud fra fru Beckers sparsomme dagbogsnotater over hendes daglige gøremål og oplevelser, tegner der sig et billede af den gode borgerskabsfrue. Hun var sin mand en god og pligtopfyldende hustru og sine børn en kærlig og pligtopfyldende moder. Familien var en af de glæder, ægteparret Becker var fælles om. Men ved siden af de fælles glæder afspejles der i dagbogen en hverdag, hvor ægtefællerne havde hver deres gøremål og ansvarsområder. Denne forskel mellem den mandlige og den

kvindelige sfære kom bl.a. til udtryk i relation til familiens tjenestefolk. Som frue i huset var det Anne Christine Beckers opgave at sørge for, at husholdet i det daglige fungerede. Tjenestefolkene skulle sættes i sving, forrådet skulle i hus, og der skulle vaskes, pudses og poleres. Selvom fru Becker hørte til den mere velstillede del af borgerskabet, og selvom hun havde en pæn stab af tjenestefolk til rådighed tyder noget på at hun ikke selv gik af vejen for at give en hånd med i husholdningen, når hun ikke var optaget af visitter mm.

I fru Beckers dagbog afspejles umiddelbart det borgerlige kvindeideal, hvor hjemmet og familien var det helt centrale. Men fru Beckers dagbog bryder også med den ideale forestilling om borgerskabets kvinder. For selvom hjemmet og familien var det centrale i hendes hverdag, var det så absolut ikke alt. Fru Becker var hverken indadvendt, stillesiddende eller passiv. Hun havde sine egne netværk og sine egne interesser udenfor hjemmet, og noget kunne tyde på at hendes uadvendte aktiviteter ikke kun tjente som personlig fornøjelse, men også som et led i den konstante manifestation af familiens samfundsmæssige position.

Noter:

1. Den givne idealbeskrivelse er inspireret af L. Davidoff i: *Landscapes with figures. Home and community in English society*, i: Mitchell og Oakley: *The rights and wrongs of women*. Middlesex, 1976, s. 154-165.
2. Burman Becker: *Af Anne Christine Beckers (født Torm) Dagbog*, 1870.
3. Margareth Hunt: *The Middling Sort – commerce, Gender and Family in England 1680-1780*, California University Press, 1976, s. 75.
4. Anne-Charlotte Trepp: *Sanfte Männlichkeit und selbständige Weiblichkeit. Frauen und Männer im Hamburger Bürgertum zwischen 1770-1840*, Göttingen, 1996, s. 15-16.
5. L. Davidoff og C. Hall 1987: *Family Fortunes – men and women of the english Middleclass 1780-1850*, London, 1987.

6. C. Sjöblad: Min vandring dag för dag – kvinnors dagböcker från 1700-talet, Stockholm, 1997.
7. Her er kun tale om dagbøger skrevet af adelige kvinder.
8. E. Dam og A. Schæffer: De Danske Apotekers Historie 1, 1925, s. 601-633.
9. Elefantapoteket der blev oprettet i 1670 hørte til et af Københavns ældste og fineste apoteker. 5 generationer af familien Becker kom til at arve hofapotekerens privilegier op til 1880. Familien Becker havde tæt forbindelse med andre apotekere rundt om i landet. Familien stod i tæt forbindelse med apotekerdynastiet Seidelin i Nykøbing Falster og apoteker von Westen i Odense. Seidelin havde selv stået i lære på elefantapoteket. Familien Becker holdt en tæt forbindelse til de tidligere ansatte ved apoteket, som med tiden, selv blev apotekere rundt om i landet.
10. Bo Bramsen: København, før og nu – og aldrig, bd 4, og Burman Becker, Schaustrup og Rasmussen: Den Beckerske og den Schaustrupske gaard i Kiøbenhavn, i: Molbech og Westergaard: (Nyt) Historisk tidsskrift 5, 1854, s. 249-272.
11. Bygningen blev revet ned i 1909.
12. Landsarkivet for Sjælland mm.: Brandtaktioner for København, København, Frimands Quarter, Kiøbmagergade matr. nr. 114 og nr. 100 police nr. 2133.
13. Landsarkivet for Sjælland mm.: Københavns Skiftekommission. Forseglingsprotokol 1808/09, bd. 1, s. 134. Sag nr. 69.
14. Det kgl. Bibliotek. Håndskriftssamlingen: J.G. Burman Becker: Nachrichten von dem Geschlechte Burman, 1831 og Slægtstavle over familien Becker: 28 Genealogiske tabeller over familien Becker og dermed denne beslægtede familier. Skænket til det kongelige biblioteks afd. 1854 af J.G. Burman Becker.
15. Bl.a. i: E. Bjurmann: Christines interessante blekhet – Unge kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750-1880, Stockholm 1998.
16. Se note 5.
17. Det kgl. Bibliotek. Håndskriftssamlingen: Ny kgl. Saml. 1984 II 4: J.G. Burman Becker. Familieanekdoter og optegnelser.
18. Rigsarkivet: Folketælling 1787. Kiøbenhavn, Frimands Quarter, Kiøbmagergade matr. nr. 100.
19. F.eks. i: M. C. Gottlieb Steinber: Sædelære for unge Fruentimmer, 1785.
20. Som note 5, s. 375.
21. Som note 17.
22. Portulak er en sommerurt, som kan kendes på sine rødlige stængler, der kryber hen ad jorden. Stænglerne blev enten syltet med sukker eller eddike og kunne bl.a. serveres til forskellige former for steg, ragouter og brun sauce.
23. Som note 5, s. 387.
24. Hans Ellekilde: Historien om Peter Frederik Suhm, Søllerødbogen 1954/55.
25. Det kgl. Bibliotek. Håndskriftssamlingen: Add. 383 d 3 4: Fra A.C. Becker til P.F. Suhm d. 31/8 1788 samt Add. 383 d. III 4 To Breve fra Christiane til sin mand.
26. Minerva, oktober, november, december 1788. København. Heri: Til Suhm paa hans Bryllupsdag, s. 132-134.
27. Norbert Elias: The court society, Oxford, 1983.
28. Louis Bobé: Københavnerliv, i: Clausen og Krogh (red.): Danmark i fest og glæde, 1935, s. 164.
29. Anne-Charlotte Trepp: Sanfte Männlichkeit und selbständige Weiblichkeit. Frauen und Männer im Hamburger Bürgertum zwischen 1770-1840, Göttingen, 1996, s. 10.

Huguenotter og kartoffeltyskere

Træk af kartoflens kulturhistorie

Niels Kayser Nielsen

Fortid og Nutid december 2000, s. 271-287

I artiklen undersøges kartoflens vej fra Sydamerika til Danmark og dens videre spredning i Danmark set i et kulturhistorisk perspektiv. Der fokuseres på de faktorer, der henholdsvis bremsede og begunstigede dens udbredelse. Det vises, at det næppe er kartoffeltyskerne, men huguenotterne i Fredericia og senere de rationalistiske præster samt omlægninger af spisevanerne, der sørgede for, at kartofflen i løbet af 1800-tallet gradvis blev folkeeje.

Niels Kayser Nielsen, f. 1949, cand.mag. og ph.d., lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet i dansk social- og kulturhistorie 1850-2000. Arbejder med madens kulturhistorie, nordisk nationalisme og idrætshistorie samt foreningsliv og folkelige bevægelser.

Der klæber en vis trivialitet og banalitet til kartofflen. Særlig raffineret er den aldrig blevet regnet for at være. Hverken nu eller før. Til trods for, at den igennem generationer er indgået som bestanddel i stort set hvert eneste varme måltid mad, inden ris eller spaghetti blev hvermandskost. Den er da også med rette blevet omtalt som den vigtigste grøntsag i det nord- og vesteuropæiske køkken gennem de sidste hundrede år.¹

Det er historien om den simple og ringeagtede kartoffel, som trods sit tvivlsomme ry alligevel blev en madmæssig sejrherre, der her skal fortæles. Nærmere bestemt skal der fokuseres på, hvornår og hvordan kartofflen kom til Danmark, hvem der introduerede den, og hvem der sørgede for dens udbredelse, så den gradvis blev populær – og en »heldig« kartoffel. Det er tesen i artiklen, at nok spiller de såkaldte kartoffeltyskere her en væsentlig rolle, men at de ikke kom først, og at det i virkeligheden er i Fredericia – hos de franske huguenotter – vi finder udgangspunktet. Men først til den store verden.

Fra Amerika til Europa

Det er mildest talt ikke klart, hvorledes og under hvilke omstændigheder kartofflen kom til Europa. Ejheller hersker der enighed om, hvornår det skete. De forskellige fremstillinger er gennemgående uenige, og kildematerialet er højst usikkert.

Så meget synes der dog enighed om: at det var de spanske conquistadorer, der først fandt kartofflen på deres erobringstogter i Sydamerika, nærmere bestemt i Andesbjergene, hvor den af indianerne blev dyrket i kystområderne som supplement til majsens, der ellers var grundnæringen og en af hjørnestenene i Inka-riget,² men som ikke ville vokse i 3500 meters højde. Mere specifikt skal det have været Pizarros folk, der som de første europæere fik øje på kartofflen ved Quito i Ecuador kort efter 1530. Visse fremstillinger nævner året 1539.³ En af Pizarros mænd, Pedro de Cieza de Leon, skrev om den i sin *Perus Krønike*, der udkom i 1553. Dette er – indtil videre – det ældste europæiske kildebælg og dermed primærkilde til kartoflens europæiske historie.

Men hvorledes kom kartoflen så til Europa? Det er der ingen, der ved med sikkerhed. En overleveret, men noget usikker beretning, fortæller, at den blev dyrket af munkene i Hospital de la Sangre i Sevilla.⁴ Det tidligste årstal, hvor man taler om kartoflen i Europa, synes at være 1539, men først fra 1573 er der dokumentariske vidnesbyrd for Spaniens vedkommende. Det skal imidlertid atter betones, at de forskellige fremstillinger alle er usikre, og at der er stor indbyrdes variation. Sagen synes ikke at kunne afgøres med sikkerhed. Men når Waverley Root (i dansk oversættelse) angiver, at der for Spaniens vedkommende først er dokumentarisk vidnesbyrd fra 1753, må det bero på en slagfejl: man har simpelthen taget fejl af 1573 og 1753.

Til gengæld ved vi, at spanierne ikke var de eneste, der interesserede sig for den nye plante. Også englænderne var tidligt inde i billedet. Den ældste engelske kilde hertil er Samuel Purchas *Pilgrimages*, der udkom i 1625. Heri omtales slavehandleren John Hawkins, der på sin vej hjem fra Peru skal have medbragt kartofler i sin skibsproviant. Allerede i 1597 skal kartoflen være dyrket af den engelske læge John Gerard, der havde en botanisk have i London. En hårdnakket myte hævder endvidere, at Walter Raleigh på sit gods i Irland dyrkede kartofler så tidligt som i 1586, men der er formodentlig tale om en forveksling med den tropiske plante: bataten, der også er spiselig. Så meget synes imidlertid at ligge fast, at kartoflen i 1663 af Royal Society i England blev anbefalet som sikkerhedsforanstaltning mod hungersnød,⁵ og at kartoflen var blevet almindelig i Storbritannien i slutningen af 1600-årene – omend dens funktion som afhjælper af hungersnød fra starten havde skaffet den et noget blakket ry.

I Spanien blev det kolde og regnful-

de Galicien kerneområdet for kartoffeldyrkning, og herfra menes kartoflen at have spredt sig til Genova, således at italienerne blev de næste på kontinentet, der spiste kartofler. En af udgaverne af denne diffusionshistorie fortæller, at kartoflen blev bragt til Italien af barfodede karmelittermunke.⁶ Hvor om alting er, synes kartoflen heller ikke i Italien at have haft det bedste ry fra starten. Det krævede overtalelse og agitation fra magthavernes og agronomernes side, og her som flere steder blev kartoflen i første omgang anset for at være dyrefoder. Først i løbet af 1800-tallet synes kartoflen at indgå i italienske kokebøger. Årsagen er formodentlig, at Italien har så mange andre grøntsager, som smager af mere end den smagsneutrale kartoffel.

Til gengæld er det fra Italien, kartoflen har fået sit danske navn. En af dens betegnelser i Italien var nemlig *tartuffolo*, dvs. en hvid trøffel. Medens den på fransk blev kaldt *pomme de terre*, dvs. jordæble. På engelsk valgte man at kalde den *potato*. Dette navn refererer til den indianske betegnelse *batata* for den søde kartoffel, der i grunden slet ikke er en kartoffel. Denne betegnelse blev også gængs i de andre nordiske lande, hvor det dog skal tilføjes, at man i visse svenske dialekter, fx i Skåne og i Österbotten i Finland kalder kartoflerne *pära*, dvs. følger den franske tradition med frugt-sammenligning. Det samme gør sig gældende på finsk, hvor kartofler hedder *peruna*. – Men på dansk har vi altså fulgt den kontinentaleuropæiske navngivning. Selve betegnelsen vidner da om, hvorfra kartoflen er kommet til Danmark.

Kneb det nemlig med gennemslagskraften i Italien, hvor majsens gav den hård konkurrence, fik kartoflen langsomt større betydning nord for Alperne. Hvorledes den spredte sig nordpå ligger dog også her hen i det dunkle, men givet er det at den her kunne imø-

dekomme et helt anderledes fødevarebehov end i det frugtbare Syden – og at de sandede jorder rundt om i den tyske kulturkreds var et bedre dyrkningsgrundlag. Så meget synes sikkert, at kartofflen gradvis blev mere udbredt i 1600-tallet, og i løbet af 1700-tallet efterhånden folkeeje på Kontinentet. Det forekommer troligt, at spredningen er sket ad flere veje; dels nordpå over Alperne, dels søværts, hvor de driftige nederlændere med deres internationale skibsfart kommer ind i billedet allerede i 1500-tallet. Den spanske kolonialvarebørs i Antwerpen kan tænkes at have været forum for kendskabet til den nye, eksotiske kartoffel, hvorfra kendskabet via Amsterdams centrale position for samhandelen i Nordvesteuropa så er nået videre ud. I hvert fald menes de i Nederlandene herskende spaniere at have akklimatiseret kartofflen her så tidligt som i 1588.

Men én ting er handels- og fyrstehuse og udbredelse fra oven. Noget andet er spredning fra neden. Her må man tage i betragtning, at størstedelen af 1600-tallet i Europa var kendetegnet af ufred og krige med permanente ødelæggelser af fødevareproduktionen: i England var det under Cromwell-krigene et yndet forehavende at svække fjenden ved at ødelægge hans kornmarker, og på Kontinentet var der under 30 års-krigen adskillige steder tale om hungersnød, og det er her kartofflen byder sig til. Den har nemlig den gode egenskab, at den vokser under jorden. Dvs. at hærgende tropper, der træder ned for fode, har meget vanskeligere ved at få ram på kartofflen end på kornet. Og det ludfattige, krigshærgede Mitteleuropa, hvor der kunne gå kilometer imellem, at man så et levende menneske, for ikke at tale om et levende gårdbrug, har haft hårdt brug for kartofflen. Det forlyder da også, at de spanske soldater, der dukkede op i dette mareridt, i fx Westfalen og Sachsen,

med deres kartofler, blev modtaget med kyshånd og tak for livet.⁷

I tilslutning hertil, er det da også anført som en teori – som vi ikke har kildebelæg for, men som virker sandsynlig – at det ældste danske kendskab til kartofflen netop daterer sig tilbage til krigene i Europa, omend man taler om krigene i begyndelsen af 1700-tallet. En tysk encyklopædi fra 1785 fortæller, at danske soldater her traf på kartofflen,⁸ men endnu en gang er kildegrundlaget mangelfuldt. Landsknægte efterlader ikke mange skriftlige dokumenter, og da slet ikke på dette tidspunkt.

Fra oven – og fra neden

Derimod er vi mere på sikker grund med hensyn til udviklingen fra oven. Her tænkes nærmere bestemt på magthavernes indflydelse på kartoffelavl. Der er almindelig enighed om, at både Frederik den 1. af Preussen (1713-40) og hans søn Frederik den Store (1740-86) anbefalede dyrkning af kartofflen som et nyttigt næringsmiddel. Der var brug for den. Kartofflen var ikke længere en eksotisk plante, som blev dyrket i botaniske haver. Ikke kun sultne landsknægte, men også fyrster fattede nu interesse for den. Frederik den Store anbefalede – ifølge sin egen opfattelse af at have et kontraktligt dobbeltforhold som dels folkets første repræsentant, dels folkets opdrager – at der til benefice for den brede befolkning i hver kommune skulle dyrkes et areal med kartofler. Et par bønder fra hver landsby blev beordret til at give møde de steder, hvor man dyrkede kartofler, for at de kunne lære at spise dem. Dvs. oplyst enevælde via *learning by eating*. Nogen større succes blev dette initiativ *von oben* dog ikke. Beskæmmet måtte én af Frederik den Stores embedsmænd meddele ham, at befolkning-

gen ikke avlede kartofler i den udstrækning, man formodede. Dengang som nu var det svært at dirigere folks spisevaner, hvis ikke der var en motivation.

Men udsigtsløs var forehavendet dog ikke – når blot *von oben* og behovet nedefra mødtes. Det skete under henholdsvis Syvårskrigen 1756-63 og hungersnøden 1770-72, hvor ikke mindst sidstnævnte medførte en godkendelse af den ellers så uglesete kartoffel.⁹ Misvæksten i begyndelsen af 1770'erne fik folk til at ændre opfattelse. Den tidligere så foragtede »svineføde« blev nu lovprist som redningsplanke, hvis alt andet svigtede. I Lorraine var kartoflen blevet latterliggjort i 1760. I 1787 blev den hilst velkommen som sund og nyttig.

For Frankrigs vedkommende hedder det sig, at kartoflens udbredelse skyldes hær-apotekerer Parmentiers, der var fange i Westfalen under Den preussiske Syvårskrig og her gjorde den opdagelse, at kartoflen var et fortræffeligt næringsmiddel. Den hyppigt omtalte myte om Parmentiers list: at kartoflen blev populær, fordi han fik Ludvig den 16. og Marie Antoinette til at iføre sig kartoffelblade som hovedpynt, holder dog næppe stik.¹⁰ Snarere bør vi finde en mere jordbunden: at det var misvæksten 1785, der skærpede interessen. Når vi har med kartofler – og fødevarer i det hele taget – at gøre er det normalt mere substantielle motiver, der spiller ind. Ikke desto mindre må man også tage i betragtning, at kartoflens legitimitet sandsynligvis har vundet betrageligt ved Parmentiers ambitiøse initiativer. Det er ofte i kombinationen af myndighedsinitiativ og folkeligt behov, at der sker ændringer i den generelle madkultur. Fx fremgår det af italienske studier i fødevarernes historie, at hungersnøden i Friuli 1816-17 medførte det som akademiske appeller ikke kunne tilvejebringe. Tilsvarende var det først efter

fødevarerkrisen 1812-13 i Nivernais, at kartoflen slog igennem dér.¹¹ Som altid er behovene stærkere end edikterne. Og for den folkelige kartoffels vedkommende er der ingen tvivl: ånden sidder – som Mikhail Bakhtin har gjort opmærksom på – i maven. Det ændrer ikke ved, at fødevarerne, herunder også kartoflen, skal promoveres.

Det kan man se i Frederik den Stores enevældigt oplyste Preussen. En italiensk skribent skriver i 1767 om den tyske landsbygd, at befolkningen her ernærer sig seks ud af årets måneder ved at spise kartofler – og at de lever godt.¹² Fyrstens oplyste enevældeformynderi kunne her mødes med det tarvelige behov for at spise en ernæringsrigtig kost, der skønt kedelig og énsidig dog holdt liv i folk. At omkostningerne så kunne være store er en anden sag. Det er blevet gjort gældende for Irlands vedkommende – det mest udprægede kartoffelområde i Europa i 1800-tallet – at man her i den énsidige satsning på kartoflen gjorde sig totalt afhængig af den i form af en farlig monokultur, samtidig med at kogekunsten forsvandt: det eneste den irske husmoder kunne klare var at koge kartofler. Det sidste er utvivlsomt en skrøne; det første et faktum: hungersnøden i Irland i 1840'erne var ikke mindst forårsaget af, at man ikke havde noget andet at falde tilbage på, når kartoflen blev ramt af pest. Det blev den i både 1845, 1846, 1848 og 1851 med det resultat, at ca. 1 mill. irere udvandrede, og ca. 1,5 mill. mennesker døde.

Folkelig mistillid

Det tog ca. 300 år, før kartoflen slog endeligt igennem, og der skulle sult og hungersnød til, før den brede befolkning tog den til sig. Årsagen hertil skal formodentlig ikke kun findes i den første opfattelse af den som udmærket

dyrefoder, men også i den omstændighed, at folk gennemgående betragtede den som usund og ligefrem skadelig. Kartofflen blev beskyldt for alskens elendighed.

En hyppigt forekommende idé gik ud på, at kartofflen var giftig. En anden idé, at den kunne medføre spedalskhed. Disse to opfattelser er delvis beslægtede, og har formodentlig sin oprindelse i det faktum, at fortidens kartoffel faktisk kunne være giftig. Nemlig hvis dens indhold af giftstoffet solanin var for højt – og den dag i dag smider mange fortsat de grønne kartofler ud. Ganske vist medfører et højt solanin-indhold ikke døden, men det kan give sig udslag i udslæt på huden, og det er formodentlig her, man finder forvekslingen med spedalskhed. I hvert fald er det påfaldende, at frygten for sammenhæng mellem kartofler og spedalskhed findes overalt i Europa, fra Norge til Italien. I 1756 berettes det fra Sverige, at man ikke kunne få tjenestefolk til at spise kartofler, om så man gav dem penge for det.¹³

Fra Norge fortæller Christen Pram i 1805, at fattigfolk på Vestlandet ikke var meget for at dyrke kartofler, idet man mente, at de indeholdt en sådan frugtbarhedskraft, at kvinderne for ofte blev frugtsommelige. Denne teori støder man i øvrigt på så tidligt som i 1597 hos englænderen John Gerard, der imidlertid snarere skrev om bataan: at kartofflen kan anbefales til unge ægtefolk, da den styrker legemet og fremmer den sanselige lyst.¹⁴ Omvendt mente vendelboerne, at kartofflen kunne forårsage gigt, medens man på Agersø tværtom gik med en kartoffel i lommen som beskyttelse mod gigten.

Når det kommer til stykket, er forklaringen på modviljen mod kartofflen, måske snarere at finde i den omstændighed, at den ikke smager af ret meget – og at den for århundreder tilbage var af yderst ringe kvalitet. Kartofflen

bruges da også fortsat især som ledsager til anden føde. I sig selv kildrer den ikke ganen, hvor nyttig og næringsrig den end er som fyldstof.

Det synes derfor ikke at være en tilfældighed, at der overalt i Europa måtte et kraftigt agitationsarbejde til, før kartofflen kunne gå sin folkelige sejrsgang. I Italien måtte man ty til præsterne – bondens tillidsrepræsentant – for at overbevise den tøvende landbefolkning.¹⁵ I Norge var det således præsten P. Hertzberg, der i 1774 søgte at ramme en pæl gennem de mange myter om kartofflen. Hvis blot folk ville tænke sig om og bruge deres fornuft, ville de straks indse det tåbelige i ammestuesnakken om kartofflen, hævdede han. Og netop den rationalistiske reference til fornuften var det, som i sidste instans gjorde udslaget. Det kan vi se, når vi retter ind mod kartofflens historie her i landet.

Kartofflen i Danmark

Ligesom kartofflen kommer til Europa udefra, kommer den også udefra for Danmarks vedkommende. Anderledes kan det ikke være, når den ikke har groet her altid. Som på så mange andre områder er vi også her underlagt en globaliseringstendens. Men det kan så kan være et memento til vor tids overbevisning om, at det først er i vores generation vi bliver globale, at konstatere, at denne proces er foregået kontinuert gennem de sidste par hundrede år. Etnocentrisme i rum flankeres af etnocentrisme i tid: vi er mindre originale og epokegørende, end vi selv tror.

Men tilbage til kartofflens første tid i Danmark. Også her hersker der usikkerhed: hvem, hvor og hvorfor er også her centrale nøgleord. – Lad os begynde med en klassiker: I sit storværk om agerbrugets tilstand i Danmark omkr. 1810 skriver Gregers Begtrup, at »For

*tredive Aar siden spistes ikke Kartoffler i Kjøbstæderne eller paa Landet, nu nydes de af alle Stænder, og de begynde at dyrkes paa Landet af Bønder og Husmænd, dog endnu i det mindre, og kun i Haugerne».*¹⁶

Dette er dog en sandhed med modifikation. Det er givetvis rigtigt, at vi skal frem til sidste fjerdedel af 1700-tallet, før kartofflen for alvor slår igennem herhjemme som en folkelig spise for mennesker, men kartofflen har dog et par steder i Jylland været dyrket systematisk tidligere i 1700-tallet. Dvs. tidligere end de tredive år tilbage i tiden, som Begtrup angiver. Det er denne tidlige kartoffelavl i Danmark, vi her skal koncentrere os om. Vi skal se på situationen i Fredericia og de derboende huguenotters mulige indflydelse på kartofflens udbredelse.

Kartofflen i Fredericia

Nærmere bestemt skal vi se nærmere på den reformerte koloni på 18-20 familier, som blev etableret 1719-20, da de måtte flygte fra religionskrigene i Frankrig. Disse huguenotter var blevet indkaldt fra deres tilflugtssted i Tyskland og blev af regeringen tildelt privilegier og værdifulde markjorder inden for byens volde. Det afstedkom den i Fredericia så kendte avlsbruger-praksis, hvor der i byens østlige del i området ved gaderne Dronningensgade, Kongensgade og Prinsensgade helt op til 1960'erne lå brug med stalde og lader inde i selve byen bag voldene, og hvor kreaturerne så blev trukket ad gaderne og ud på markerne uden for voldene.¹⁷

Begtrup selv omtaler, at huguenotterne indførte tobaksavl, kartoffelavl og et bedre jordbrug, og at deres »*Flittighed, Vindskibelighed og gode Tænkekemaade har haft en gavnlige Indflydelse*«. ¹⁸ Han anfører ligeledes, at de fredericia-kartofler er »*berømte for deres Godhed*«, og at de eksporteres til Kø-

benhavn. På Begtrups tid, omkring 1800, synes kartoffelavlens at have bredt sig fra Fredericia til de nærmeste købstæder Vejle og Kolding, hvorfra der for sidstnævntes tilfælde synes at være tale om eksport til Norge. Om de reformerte i Fredericia hedder det endvidere, at »*de Fattige plante Tobak eller Kartoffler i de mere Formuendes Lodder, og have for deres Arbejde den halve Indtægt*«. ¹⁹

Vores største kender af Fredericias forhistorie Hugo Matthiessen anfører i sin bog *Fæstning og Fristed* en overlevering fra ca. 1800, at startskuddet skulle være gået i 1746: en vis Bottelet – indvandret fra Dauphiné – havde fra sin broder i Holland modtaget 11/2 skæppe kartofler, der så blev sat i jorden og snart kom til at udgøre en vigtig føde for de nøjsomme folk i Fredericia. Er der hold i denne overlevering, har huguenotterne altså ikke selv medbragt kartofler, da de ankom i 1720. Det ændrer dog ikke ved, at Fredericia er og bliver hjemstedet for den ældste kartoffeldyrkning i Danmark. Den ældste sikre kilde til dokumentation heraf er J.N. Wilses beskrivelse af Fredericia, som udkom 1767. Heri berettes det, at der er få steder i landet, hvor der så flittigt dyrkes kartofler som i Fredericia.²⁰ I 1797 udgav præsten ved den reformerte menighed Johan Markus Dalgas en ny beskrivelse af Fredericia.²¹ Heri anfører han, at kolonisterne har indført kartofflen til denne by, hvor et fad kartofler ofte udgør hele familiens måltid. ²² Ikke desto mindre kunne tobaksavlens, trods konkurrence fra »de privilegerede tobaksjøder i København«, hævde sin rang som de reformertes hovednæringsgren i 1700-tallets anden halvdel.²³ Måske som følge af, at udbredelsen af kartoffelavl og tilhørende efterspørgsel gik ganske langsomt i det frugtbare Østjylland.

Går vi til andre egne af Østjylland på Begtrups tid, står det nemlig gan-

Det tog lang tid for kartofflen at blive dansk nationalklenodium. I mange år brugtes den udelukkende til kreaturfoder, men i løbet af 1800-tallet begyndte den at blive anvendt som menneskeføde. Det skyldtes uden tvivl at ældre tiders søbemad og »brøddisk« i løbet af 1800-tallet gradvis blev udskiftet med mad, kogt på komfur og serveret på tallerken. Maleri af L.A. Ring fra 1883 (Den Hirschsprungske Samling).

ske skralt til. I det fede Bjerre Herred er der kun nogle enkelte, som har forsøgt sig med kartofler. Men her skal det samtidig nævnes, at netop der er jordens bonitet gennemgående for god til kartofler, som trives bedst i mere skarp jord.

Imidlertid skal det også anføres, at de reformertes menighed i Fredericia ikke var den eneste i landet på dette tidspunkt. Der var spredte trosfæller i andre enklaver i Jylland og på Fyn, hvoraf de tyske på Randbøl Hede og Alheden, som den reformerte Fredericiapræst stod i forbindelse med, især påkalder sig interesse i denne forbindelse. Det er nemlig blandt de såkaldte kartoffeltyskere, vi finder det andet hjemsted for den ældste kartoffelavl i Danmark.

Kartofflen på Alheden

I Hans de Hoffmans 20 sider store *Samtale angaaende Hedernes Dyrkning* resumerer forfatteren hedens kolonisationsarbejde ved følgende opgørelse fra 1780: Der er 22 landsbyer med 86 gårde og 440 sjæle, som blandt meget andet har avlet 389 tønnder kartofler.²⁴ I modsætning til de franske reformerte i Fredericia, der først efterhånden annammede kartofflen, havde tyskerne – måske – kartofler med hjemmefra. Meningerne herom er delte. Således skriver Peter Henningsen i sin bog *Hedens Hemmeligheder* med rette herom, at det er »*uvist om dette er helt sandt*«. ²⁵ Imidlertid er det også vigtigt at holde sig for øje, hvad det er, der er delte meninger om. Vi må med andre ord skelne mellem to problemstillinger: 1) Om »kartoffel«tyskerne havde kartofler med hjemmefra eller ej? 2) Om det var dem, der lærte de danske bønder at dyrke kartofler – eller det var andre?

Om ingen af de to spørgsmål er forskningen enig. I den ene ende af

spektret står Hans Kyrre, der i sin bog *Kartoffelens Krønike* mener at kunne føre bevis for, at de tyskere, der ankom sønderfra i april 1759 havde kartofler med; og at de betalte for overnatningen på danske gårde på deres vej op gennem Jylland med kartofler, hvorefter de jyske bønder tog idéen til sig. Han anfører som eksempel de tyskere, der overnattede hos en Klaus Pedersen i Givskud sogn og gav ham 13 æbler som tak, hvorefter denne satte avl i gang og allerede året efter kunne forære en del af dem (»*Klaus' æbler*«) bort til sine slægtninge.²⁶ I den anden ende af spektret står Peter Riismøller, der i sin bog *Sultegrænsen* pure benægter, at man ville lære noget om landbrug af »*indslæbte, privilegerede tyskere! Den som skriver sligt, har aldrig kendt jyske bønder*«, skriver han.²⁷

I ingen af tilfældene kan der dog siges at være ført endelige beviser. Kyrre baserer sin opfattelse på sene andenhåndskilder, som har over hundrede år på bagen og anfører andetsteds i sin bog – med Evald Tang Kristensen som forlæg – at navnet »*Klaus' æbler*« snarere refererer til en tysker, som forærede 12 kartofler bort som tak for gæstfrihed. Belægget synes således mest af alt at være et vandresagn. Hvad angår kartoffeltyskerne er han i øvrigt ikke nær så omhyggelig i sin forskning, som når det gælder initiativerne i Fredericia. Og for den ellers så drevne Peter Riismøllers vedkommende – der om nogen kendte de jyske bønder – må man i ærlighedens navn sige, at han slet ikke fører beviser, udover sin argumentation ex negativo. – Altså er vi lige vidt; eller næsten:

Peter Henningsen påpeger nemlig, at det nok er tvivlsomt, om tyskerne har haft læggekartofler med sig, når nu de af praktiske årsager måtte begrænse deres rejsegods. Men på den anden side kan det ikke helt afvises, at de først ankomne, der rejste hjemmefra sensommeren 1759, har medbragt

kartofler. Imidlertid påpeger han også, at det er noget tvivlsomt, om kartoflerne har kunnet klare en vintertransport op gennem Europa.²⁸ De første der ankom i oktober 1759 fortalte, at de havde sat alting til på rejsen. Men de fortalte også, da de 24. oktober 1759 i Knudstrup kro møder regeringens »tillidsmænd« Hans de Hoffman og Andreas Diechmann, at de havde kendskab til kartoffelavl fra deres hjemegne, ved siden af at de dyrkede kål, tobak og bønner.²⁹

Helt afskrive Peter Riismøller kan vi imidlertid ikke. Ikke mindst fra Jeppe Aakjær, der med Landsarkivet i Viborg som bastion, har interesseret sig indgående for kartoffeltyskerne og hedekolonisationens første år, ved vi, at der var svære konflikter mellem kolonisatorerne og de jyske bønder. Skænderier og slagsmål, ja endog mord (omend blandt tyskerne indbyrdes) hører med i billedet af denne turbulente historie. Den ellers så nøgterne Meir Goldschmidt har i sin bog *En Hedereise i Viborgeggen* bidraget væsentligt – og ofte citeret – til guldalderbilledet af de farverige tyskere: »De droge, 20 á 30 Stykker i Følge, til Viborg om Natten, holdt frokost ved Solopgang paa Stanghede, sloges med alle der udsatte sig for et Sammenstød, vare vilde Karle«.³⁰ At et sådant portræt er et led i 1800-tallets hederomantik er tydeligt nok, men den slags krøniker næres trods alt ofte af et vist kerneindhold, og der er næppe grund til at tro, at de midtjyske bønder har næret blide følelser for hverken tyskerne eller deres kartofler. Bønderne så på begge dele som vildskud. – Men hvor kom de så fra, kartoffeltyskerne?

Disse tyskere – nogle var jordbrugere, andre håndværkere og ikke så få aftakkede soldater – kom på Frederik den 5.'s, eller rettere hans regerings initiativ til Jylland fra Rhin- og Mainegnene, især Pfalz, Darmstadt og Württemberg, i årene 1759-1761. Kongens

to hovedrådgivere overhofmarskal A.G. Moltke og udenrigsminister J.H.E. Bernstorff havde kontakt med den i Frankfurt am Main virkende J.F. Moritz, der som legationsråd gennem flere år sendte en række indberetninger til København om politiske og økonomiske emner. Fra egnene omkring Main og Rhinen, et af de traditionelt hårdest ramte krigsområder i Centraleuropa, var i årene forud udvandret i tusindvis af folk. Dels drog de til Sierra Morena i Sydspanien, dels drog de over Atlanten, hvor de med flid og dygtighed grundlagde staten Pennsylvaniaen.

Med Moltke som leder af kolonisationen og Moritz som mellemmand begyndte hvervekampagnen i maj 1759 med indrykkelse af en annonce i den lokale avis. Heri lovede Moritz guld og grønne skove, nærmere bestemt permanent tiendefrihed, skatte- og afgiftsfrihed i tyve år, ægtfrihed, rejsepenge samt foder og sædekorn de første år. Således tegnede alt lyst, da den første gruppe drog af sted sommeren 1759.³¹ Stor var derfor deres skuffelse, da de – efter ophold i Kolding og Fredericia – ved ankomsten til Midtjylland sidst i oktober samme år erfarede, hvilke øde egne af Danmark, de var blevet udset til at kolonialisere: de vidtstrakte heder i Randbøl og på Alheden indbød ikke til megen optimisme. Jordsmonnet var elendig; der manglede de frugtbare enge, som ellers i Midt- og Vestjylland fungerer som »agers moder«; der var hverken vand eller brønd, og tilmed hærgede sandflugten og flyvesandet. Ikke at undre på, at mismodet bredte sig. Det som jorden var bedst egnet til, efter at morlaget var skrællet bort, var kartoffelavl. Det var denne afgrøde, der blev tyskernes redning, og som for eftertiden har givet dem navnet kartoffeltyskere. I 1839 skriver St. St. Blicher uskrømtet, at »Uden Kartøflerne kunde Colonisterne ikke bestaa«.³² Men hvordan kom de i gang med kartoffelavl?

Inspiration fra Fredericia?

Til besvarelse af dette spørgsmål, må man holde sig for øje, at ovennævnte de Hoffmans værk ikke er den ældste beretning om kartoffeltyskerne på den jyske hede. Vi har andre tidligere, der alle stammer fra 1762. Det gælder en indberetning om koloniernes tilstand, beroende i Landsarkivet i Viborg, Ludvig Holbergs *Danmarks og Norges gejstlige og verdslige Staat* samt Fortalen til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*, bd. 6.³³ Heri omtales, at de har en have, hvor der allerede vokser bønner, ærter og kartofler. Altså kan vi indskrænke vores undersøgelsesperiode til tiden mellem 1759 og 1762. Det er tilsyneladende i disse år, kartoffelgennembruddet i Midtjylland sker. Men hvad sker der mere konkret?

Her er Valdemar Andersen den, der i sin bog *Den jyske hedekolonisation* med størst kildekritisk omhu har undersøgt sagsforholdene; skarpt forfulgt af Jeppe Aakjær.³⁴ Valdemar Andersen har bl.a. interesseret sig for Johan Gottfried Erichsen og skriver om ham, at »sandheden om kartoffelens introduktion på de jyske heder synes at placere den vidtspændende og alkunnende dr. Erichsen som initiativtageren«. ³⁵ Og noget om snakken er der givetvis. Denne driftige herre blev i 1760 – ifølge Fortalen til *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* bd. 6 – beordret til at gå de kongelige »kommissionærer« de Hoffman og Dieckmann til hånd ved – som det hedder – »de Jydske Koloniers Anlæggelse«, efter forinden at have været virksom ved opdykningsforsøg i Vildmosen. Valdemar Andersen påviser, at Erichsen allerede i april 1761 skriver til Rentekammeret om kartofler til kolonisterne. Herfra bliver der svaret, at når der ikke kan skaffes kartofler hverken i kongeriget eller Holsten, må man indkøbe fra Hamburg »for billigste betaling«. Den

ne sending synes at være arriveret via Hjerding og puttet i jorden sidst i juni samme år – efter at man forinden har skaffet sig kyndig vejledning hos præsterne Lüders i Glücksborg og Thun i Hjortlund om kartoffelavl.³⁶

Denne korrespondence peger i to retninger: dels at tyskerne ikke har haft kartofler med hjemmefra; dels at man gerne ville dyrke kartofler på Alheden. Men hvem er »man«? Er det tyskerne selv, eller er det deres danske formyndere, der finder, at det ville være ønskværdigt, hvis disse tyske »forsøgskaniner« fik kartofler at arbejde med? At Erichsen går i brechen for tyskerne på dette område kan måske tyde på – som Peter Henningsen med faghistorikerens forsigtighed når frem til – som konklusion: at kartoffeltyskerne måske kan tillægges æren for kartoffelens introduktion på den jyske hede.³⁷

Men man kan med lige så stor ret hævde et dansk merkantilistisk synspunkt: at når tyskerne nu var kommet til den jyske Alhede, kunne man – med kommissærerne som mellemmand – lige så godt lade dem forsøge sig med kartoffelavl. Man kan i den forbindelse konstatere, at *Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin* i disse år omkring 1760 formeligt vrimler med forslag til opdykning, afgrødeforsøg og forslag til forbedring af landbruget og den spæde industri, i bl.a. Fredericia. Men ikke kun på den tidlige industris område kommer Fredericia i fokus. Det gælder også på kartoffelområdet. Her havde man i Fredericia kyndige fagfolk at rådspørge. Og måske er det så alligevel ikke Erichsen og kartoffeltyskerne, der er primus motorer; og måske er Erichsen i virkeligheden kun stik-i-rend-dreng for kommissærerne?

Vi har nemlig en tredje mulighed: de reformerte huguenotters indflydelse også i forhold til kartoffeltyskerne. For både Alhede- og Randbøl-tyskernes vedkommende ligger det fast, at de før de-

res færd ud på hederne gjorde holdt i Fredericia. For manges vedkommende endda i længere tid, nemlig det meste af sommeren 1760, fra ca. 1. maj til medio august – og til ultimo oktober for nogles vedkommende. For andre skete det allerede på et tidligere tidspunkt. Peter Helwig, som var blandt de første, der ankom til Danmark, opholdt sig i Fredericia fra oktober eller november 1759, indtil han i maj 1760 drog til Alheden.³⁸ Det forekommer helt usandsynligt, at han – og andre fra de ca. 100 familier der var indkvarterede i Fredericia – gennem en så lang periode ikke skulle have stiftet bekendtskab med huguenotterne og deres landbrug. Det gælder så meget desto mere som, at tyskerne helst holdt sig til deres trosfæller og i kolonierne ønskede at bo med folk af samme konfession.³⁹ – og hvad har da været naturligt end, at de reformerte blandt dem har opsøgt de reformerte i Fredericia? Så meget står i det mindste fast, at tyskerne i Frederiksnaade og Moltkenberg på Randbøl Hede allerede i 1761 avlede kartofler. Mon ikke de her har fået inspiration fra vennerne i Fredericia sommeren forinden? I hvert fald hedder det i Fortalen til *Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin* bd. 6 (1762), at kancelliråd Diechmann fra Fredericia ultimo juli 1761 gæstede kolonisterne på Randbøl Hede og her, ifølge rapporten herom sammesteds, kunne glæde sig over følgende nye resultater: »1) Patater eller Jord-Æbler udi ønskeligste Vext, og fuldkommen saa gode, som ved Fredericia udi Plantagerne 2.) Alle Slags Roer, Rødder, Ræddiker, Ærter, Bønner, Salater, Herse og 3.) Bedste hvid og grøn Kaal«. ⁴⁰

Det er Fredericia, som er sammenligningsgrundlaget for Diechmann. Mon ikke han har haft sine gode grunde hertil? De kartofler han her ser i »ønskeligste Vext« kan ikke være dem, der ifølge Valdemar Andersen er put-

tet i jorden en måned tidligere, men må stamme andetsteds fra; mon ikke fra Fredericia? Det hedder i samme rapport ligeledes, at kolonisterne beder om at få opført en egen kirke på Randbøl Hede, da de finder det for langt at rejse til Fredericia for at komme til messe. Der har med andre ord været kontakt mellem Randbøl og Fredericia.

Nu er der imidlertid yderligere en misteltén at tage i ed. Det kunne nemlig tænkes, at huguenotterne i Fredericia slet ikke har villet give deres viden fra sig, og at dette er baggrunden for, at man kontakter pastor Lüders i Glücksborg for assistance. Dette er der dog ikke tegn på. I den ældste beskrivelse af Fredericia, J.N. Wilses *Fuldstændig Beskrivelse af Stapelstaden Fredericia* fra 1767 hedder det om kartoflerne: »deres øvrige Brug og Nytte har kommet Bønderne i Nabolauget at plante dem ogsaa«. ⁴¹ Og skal man tro en anden af de ældste fredericia-beskrivelser, nemlig Johan Markus Dalgas' bog fra 1797 om de reformertes etablissement i Fredericia, synes der aldeles ikke at være tale om »forretningshemmeligheder«. Heri hedder det nemlig, i en fodnote, om kartoflerne: »nu dyrker man dem omhyggeligen i alle de Landsbyer der omkring, og vel-signer den gode Fredericianer, der lærte dem denne Frugt at kiende«. ⁴²

I fortalen til *Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin* bd. 8 (1764) hedder det om hedeopdyrkerne på Alheden og Randbøl Hede, at de afsætter deres kartofler og havesager, herunder rødder, roer og hvidkål »i Viborg, Kolding, Fredericia og andre købstæder, hvor de kører til Torvs med deres Stude«. ⁴³ Man har nok vidst, hvor der var kunder.

Nærmere end som så kommer man næppe. Det synes ikke muligt at trænge længere ned i kildematerialet. Imidlertid er det ikke uvæsentligt at hæfte sig ved, at Hans de Hoffman i sine ind-

beretninger fra heden et par år inden tyskerne ankomst – da han endnu boede på Skerrildgård ved Horsens – og i sine forslag til, hvorledes de kunne udnyttes, overhovedet ikke nævner kartofler – og det til trods for at han bl.a. peger på de reformerte i Fredericia som mulige hedeopdyrkere.⁴⁴ Det er derfor nærliggende at tro, at der, da han i 1760 bliver amtmand for Koldinghus Amt og i sin egenskab heraf residerer i Fredericia, er gået en prås op for ham, og at han har fået en helt ny opfattelse med hensyn til kartoffelavl.

Det er ganske sandsynligt, at de Hoffman, der allerede i efteråret 1759 på Knudstrup kro havde erfaret, at tyskerne var fortrolige med kartoffelavl, har kunnet lægge to og to sammen, da han kom til Fredericia. Og har han ikke selv kunnet, er det næppe heller uden betydning, at hans kolonisationskollega Andreas Diechmann forinden havde været proviantforvalter for de kongelige magasiner i Fredericia. Måske har han hvisket de Hoffman noget i øret? Hvis derimod tyskerne selv har hentet inspiration hos huguenotterne i Fredericia synes kartofflens spredning at være sket »fra neden«, via mund-til-mund-metode eller via eksemplets magt. Som nede på kontinentet (jvf. ovenfor) har nød lært nøgen kvinde at spinde. Men uanset om det ene eller det andet gør sig gældende, peger alle spor i retning af inspiration fra huguenotterne i Fredericia.

Der er næppe tvivl om, at det var i den danske stats interesse, at kartoffelavlen blev udbredt dels hos tyskerne selv, dels ud over tyskernes eget virkeområde; på den måde at dyrkningsmæssigt ugunstige egne blev gjort frugtbare. Meget peger i retning af, at tyskerne selv har haft interesse for sagen. Men dernæst peger meget i retning af, at begge parter: den danske stats embedsmænd og de menige kartoffeltyskere, har været under indflydelse fra huguenotterne i Fredericia;

måske formidlet via de Hoffman og Diechmanns omtanke, måske på tyskernes eget initiativ. Og at de involverede i øvrigt ramte en merkantilistisk tidsånd i den økonomiske tænkning, der så med milde øjne på deres ønske.

Imidlertid må man også regne med, at de mange konflikter mellem tyskerne og deres danske naboer ikke just har virket befordrende for kartoffelavlens videre udbredelse. Nogen større social status skal man næppe heller tillægge kartoffeltyskerne og dermed heller ikke regne med, at de har haft større styrke til udbredelse af den. Ganske vist kan man allerede i 1769 i *Pontoppidans Atlas* om Viborgeggen læse, at der dyrkes kål og kartofler,⁴⁵ og ganske vist kan man i *Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin* 1762 finde eksempler på et vist samarbejde mellem tyskere og danskere: »Disse Tydske gjør og Fellesskab med de Danske Bønder, da de Danske skaffer Jord og Giøde og de Tydske planter Kartofflerne til halvs«.⁴⁶

Men mere end som så er det ikke blevet til, i første omgang. Kartoffeltyskerne selv har ikke haft forudsætninger for at udbrede kendskabet til kartoffelavlen ud over i nærområdet. Her lykkedes det dog. Således skriver præsten Niels Blicher i sin velkendte *Topographie over Vium Præstekald* fra 1795, at om kartoffelavlen kan det anføres, at hver mand på egnen sår 2 til 8 skæpper heraf og får 10 til 20 fold i udbytte. »Almuen spiiser dem nu med Lyst og føde Sviin dermed«.⁴⁷ Det tyske/merkantilistiske forsøg var trods alt slået igennem. Sønnen St. St. Blicher er ikke lige så optimistisk i sin angivelse af foldudbyttet, men anfører dog i 1839 i sin oversigt over landbruget i Viborg Amt – beskrevet efter opfordring fra Det kgl. Landhusholdningsselskab – at kartofler nu regnes til de almindelige sædarter i Viborg amt; omend med store lokale forskelle, hvor Salling er længst tilbage.⁴⁸

Men én ting er Viborgeggen. Noget andet er resten af landet. Her har kartoffeltyskerne ikke haft indflydelse, og her skyldes udbredelse af kendskabet til kartofflen andre, mere indflydelsesrige personer.

Den videre udbredelse

I den forbindelse nævnes ofte den tyske hofpræst Johan Andreas Cramer, som ifølge Traps 2. udgave introducerede kartofflen på Sjælland allerede i 1760. Nogle år senere, ca. 1765, kommer der to tyske bønder indkaldt af regeringen fra Kurpfalz til Nordsjælland, hvor de som led i hedeopdyrknningen dér også forsøger sig med kartoffelavl.⁴⁹ I 1766 omtales kartofflen første gang i en dansk kogebog, nemlig Marcus Loofts *Den kongelige Danske og i Henseende til alle Slags Maader fuldstændige Koge-, Bage- og Syltebog*,⁵⁰ en kogebog beregnet ikke for folket, som ikke havde brug for at læse om kogekunst, men for eliten.

Den egentlige udbredelse af kartofflen fandt imidlertid først sted i sidste fjerdedel af 1700-tallet og de første partiar af 1800-tallet og skyldes primært de rationalistiske præster, optændte af tanken om nytte for almenvellet – at Niels Blicher interesserede sig herfor er ingen tilfældighed. Allerede i 1766 udsendte præsten Jacob Kofoed Trojel i Vissenbjerg på Fyn et lille skrift om *Kartoflens Avl og Brug*. Og i det hele taget er det ikke mindst på Øerne man støder på de kartoffelfremmende rationalistiske præster. Blandt de mest berømte er den ovennævnte J. A. Cramer, men den ivrigste af dem alle er utvivlsomt sognepræsten i Lyngby Bone Falk Rønne. Han var født 1764 i Fredericia, og havde sit kendskab til kartoffelavl fra sin hjemby huguenotter. Vores kendskab til hans syn herpå stammer fra de talrige artikler i *Landøkonomisk Tidende*. Heri skriver

han bl.a. om hvilke kneb, man kan tage i anvendelse for at få folk til at spise kartofler.

I årene op mod 1800 bliver kartofflen en veritabel modesag i de dannede kredse i København. Således fortæller Knud Lyne Rahbek i sine erindringer, at der ved hans faders tredje bryllup i 1769, hvor Rahbek selv var ni år, blev talt om den nyligt indførte kartoffelavl. Rahbek selv blev i voksenalder medlem af den navnkundige Drejers Klub i København, et oplyst patriotisk selskab, der bl.a. i sin egen selvforståelse kunne kaldes det danske Parnas.⁵¹ Også her var man betaget af kartofflens fortræffelige nytteegenskaber og lovpriste den i høje toner. Hermed var dens status slået endegyldigt fast. Nu havde landets i henseende til folkeoplysning toneangivende kredse sagt god for den og givet grønt lys. Og i årene omkring 1800 vrimler det med populærvidenskabelige oplysningsskrifter, der i tidens karakteristiske pædagogiske stil forklarer, hvorfor og hvordan den danske bonde skal lægge sig efter kartoffelavl.

Dette sammen med de rationalistiske præsters praktiske eksempler sikrer kartofflens folkelige udbredelse. Kirkesanger Liebe i Tikjøb fik i 1806 Landhusholdningsselskabets 3. guldmedalje for udmærket kartoffelavl og kirkesanger Petersen i Hørsholm blev i 1802 af samme selskab hædret for sin opfindelse af en maskine til at male, rive og skære kartofler.⁵²

Af J.C. Halds *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, stykke 8 vedrørende Ringkøbing Amt* – en udgivelse foranstaltet af Landhusholdningsselskabet på baggrund af en rejse, han foretog efteråret 1825 – fremgår det imidlertid også, hvad der, udover almindelig mistro, har hindret kartofflens udbredelse, nemlig at man har været i forlegenhed med hensyn til at få fat i arbejdere til kartofflernes op-

tagning, og at man som løn herfor mere har brugt »rede Penge eller Rug« end kartofler.⁵³

Det fremgår ligeledes af dette skrift, at det især er på Holstebroegnen, at kartofflen er slået igennem, og at det, som på Øerne, er præster og degne, som har ført an. Her omtales under overskriften »Fortrinlige Agerdyrkere« bl.a. sognepræst Krarup i Naur, provst Næblerød i Rind og Herning, Huberz i Ørre, præsten i Skarrild samt en række proprietærer, sognefogeder og husmænd.⁵⁴

Langsomt, men sikkert begyndte kartofflen at gå sin sejrsgang ikke kun som dyrefoder, men nu også som menneskeføde. Fra før 1800 stort set at have været ugleset som den allertarveligste menneskeføde blev kartofflen efter 1800 populær også blandt almuen. Den rationalistiske tidsånd havde banet vejen for den. Da Begtrup i 1810 skrev sit storværk om det danske landbrug, befandt man sig i en overgangsfase. Det fremgår adskillige steder i værket, at der stadig var en vis mistillid, men det fremgår også, at kartoffelavlens havde vind i sejlene. Men det var imidlertid først efter 1850, at kartofflen fik sit egentlige gennembrud. Lad os derfor kort se på de faktorer, der stod i vejen for den.

Fra skepsis til folkeeeje

Her er der først og fremmest grund til at pege på, at vægringen mod kartoffelavlens i de jyske hedeegne, hvor jorden ellers er mest gunstig, men også andre steder, sandsynligvis hænger sammen med, at kartofflen er en meget tidskrævende afgrøde. Det gælder både med hensyn til lugning, hypning og optagning. Hertil kommer, at hypning og pasning ofte kolliderede med den høslæt, der var det afgørende på heden; i det mindste i de egne hvor der var vandløb og enge i nærheden. Kartoffel-

tyskernes naboer både på Alheden og på Randbøl Hede havde nok at gøre i de travle perioder og kunne knap nok finde tid til at tage sig af kartoffel dyrkning. Det fremgår da også af kilderne fra 1700-tallet, at kartoffelavlens i de første årtier mest blev betragtet som et haveanliggende, dvs. et ganske arbejdsintensivt forehavende.

Dernæst må man også tage med i betragtning, at kartofflen ikke egnede sig til den spiseskik, der gjorde sig gældende op til ca. 1850, i det mindste på landet. Her var reglen nemlig, at man spiste søbemaden af fællesfad⁵⁵ og fortærede sulet (flæsk, sild, kød) ved at skære det i stykker med sin lommekniv og anbringe det på en brødiskive, en såkaldt »brøddisk«. ⁵⁶ Så længe man spiste på denne måde var brødet mere anvendeligt som »fyldstof« end kartofler. Det indebærer, at kartofler først blev almindeligt udbredt, da man efter midten af 1800-tallet – i komfurets nye tidsalder – mere og mere gik over til at spise af tallerkener med kniv og gaffel og med sovs til maden.⁵⁷ Det er sandsynligvis af samme grund, at kartoffelmos ikke nævnes i danske kogebøger før i 1837.

I løbet af anden halvdel af 1800-tallet var kartoflerne imidlertid blevet så folkekære, at man i bogstaveligste forstand havde taget dem til sig, forstået på den måde, at man af opbevaringshensyn gemte dem i halmen i bunden af alkovesengene vinteren over for at hytte dem for frost. Om det fortalte en gammel mand i Vorbasse i 1927 til Søren Alkjær sig: »No ku et wal træf, te æ Baen ku p ... i æ Senge, å nowwen ku væ sleem te et; de wa sku et få de de gjohr æ Katofler nowwed sådden te o ehd, men de bløw så møj wolds te o spihr«. ⁵⁸

I det hele taget var problemet ikke at få folk til at spise kartofler; det var snarere at sikre, at man spiste andet end kartofler. I 1887 skrev Evald Tang Kristensen i *Højskolebladet*, at for ca. fyrré år siden, dvs. omkring 1850 spi-

ste folk i egnene omkring Viborg kartofler morgen, middag og aften. Kartoffeltyskernes virke havde nu virkelig båret frugt.⁵⁹

Men det ændrer ikke ved, at det er huguenotterne i Fredericia, der kom først. Takket være dem har Fredericia en central rolle i den danske madlavnings kulturhistorie; godt hjulpet frem af den rationalistiske tidsånd i sidste fjerdedel af 1700-tallet og af overgangen til nye spisevaner i komfuralderen i 1800-tallets anden halvdel.

Perspektivering: Ny vin på gamle flasker

Ovenstående er også et eksempel på en kulturhistorisk relativisering. I dette tilfælde af fænomenet globalisering. Dette i dag næsten sakrosante begreb, der er blevet et mantra i brede kredse, vedrører ikke noget nyt. Globalisering har flere århundreder på bagen, og forestillingen om et globalt kulturelt nybrud er måske i virkeligheden i sig selv en fortolkningsmatrice, der mest af alt er af retorisk art.⁶⁰ I det hele taget synes forestillingen om en ny tendens til globalisering at hvile på det noget tvivlsomme argument, at såvel førmoderniteten som store dele af moderniteten udgjordes af statiske samfund og kulturer. Det er der ikke belæg for. De talrige arbejdsvandringer mellem lande, regioner og landsdele peger i en anden retning. Også den gamle betegnelse »kolonialhandel« taler sit tydelige sprog om, at globalisering ingenlunde er et nyt fænomen.

På dansk grund kan man pege også på det sønderjyske køkkens globale karakter. Den skyldes ikke mindst de sønderjyske skipperes import af oversøiske krydderier. Muskat, der indgår i det sønderjyske kaffebords bagværk, er ét eksempel herpå. Rom, der indgår i den vestslesvigske drik farisæer, er en pendant til irish coffee og udgør et

andet eksempel på oversøiske kontakter. I de rige marskegne ville man ikke nøjes med kaffepunsch, når nu der var andre muligheder. I det hele taget har Sønderjylland – også takket være den tættere kontakt til Kontinentet – været den mest innovative del af Danmark i madhenseende.

Udover ovennævnte historie om kartofflen kan man ved siden af thes og kaffes sejrsgang verden over pege på et fænomen som sukker. Også det tilhører kategorien »af-traditionaliseret eksotisme«. Det siges at være kommet til Europa med Amerikas opdagelse, men var kendt allerede i Middelalderens Sydeuropa, takket være araberens introduktion heraf på Sicilien og i Valencia – og bredte sig siden nordover.⁶¹ Studier i sukkerets og den søde tands historie med kortlægning af dets indflydelse på den britiske arbejderklasses spisevaner falder i tråd hermed. Sidney W. Mintz, som er sukkerhistorikeren par excellence har bl.a. vist, at introduktionen af et fænomen som marmeladen i 1700-tallet netop faldt sammen med overgangen fra havregryn til brød som basisvare på samme tid, med tilhørende forringelse af kostens ernæringsværdi. Det lokale og det globale kunne her forenes og udgør endnu et eksempel på, at et oversøisk madfænomen ubesværet bliver en klassiker og en »nødvendig« del af hverdagslivet. I 1856 var sukkerforbruget i London 40 gange så stort som 150 år tidligere, medens befolkningstallet kun var 3 gange så stort.⁶² Det tidligere så eksotiske sukker var sammen med the, også det et oversøisk produkt, lige så stille blevet en integreret del af engelsk samfundsliv. Sukker, the, sirup og tobak var sikre tegn på engelsk arbejderklasse.

Når man så alligevel med en vis ret kan tale om globalisering i forbindelse med vor tids madkultur, er årsagen snarere den, at vores viden herom nok er blevet større. Men samtidig er vores

opmærksomhed på tidligere tiders globaliseringer blevet mindre. At kartoffelen er kommet til os udefra – i dette tilfælde af franske flygtninge – hæfter ingen sig ved i dag. Det er med andre ord den brug, vi gør af fænomenet, der er afgørende – ikke fænomenet i sig selv.

Og så viser det sig til slut endnu en gang, at madforskning også er en humanistisk forskning, der ikke kun vedrører ernæringssiden, men som også drejer sig om social- og kulturhistoriske aspekter, herunder symbolske, statusmæssige og kommunikative aspekter. At gøre madforskning til kun et spørgsmål om fedtprocenter, forbrænding og fordøjelse er enslydende med en reduktion. Som Ernst Bloch en gang skrev om sodavanden, er det ikke nok at analysere dens indhold kemisk – man bør også interessere sig for smagen. En ernæringsforskning uden blik for madens kulturhistoriske og antropologiske sider er reduktionistisk.

Noter:

1. Jørgen Fakstrup og Else-Marie Boyhus (red.): *Gastronomisk Leksikon*, 1998, s. 105.
2. Fernand Braudel: *Capitalism and Material Life 1400-1800*. London og New York, 1974, s. 111.
3. Piero Camporesi: *The Magic Harvest. Food, Folklore and Society*. Cambridge, 1996, s. 103.
4. Waverley Root: *Vejen til bordet. Køkkenets, spisebordets og råvarernes kulturhistorie*. 1984, s. 212.
5. Sst., s. 213.
6. Som note 3, s. 127.
7. Som note 4, s. 212.
8. Hans Kyrre: *Kartoffelens krønike*, 1913, s. 20 f.
9. Massimo Montanari: *The Culture of Food*. Oxford og Cambridge, 1998, s. 137.
10. Denne myte er blot én af mange vedrørende kartoflerne. Den genfortælles i videnskabelige værker, folkeleksika og kogebøger.
11. Som note 9, s. 138.
12. Sst., s. 139.
13. Som note 8, s. 9.
14. Sst., s. 16.
15. Som note 9, s. 139.
16. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørrejylland 2*, 1810, s. 86.
17. Købstadslandbruget var ikke kun en fredericiansk foreteelse. Det fandtes mange steder i landet. Se fx om Aarhus i Trine Loch Elkjær: *Købstadens landbrug*, i: *Den gamle Bys Årbog 1999*, s. 53 ff. Så sent som i 1905 var der 40 landbrug i Aarhus, som blev drevet fra gårde i købstaden.
18. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørrejylland 1*, 1808, s. 344.
19. Sst., s. 344.
20. J. N. Wilse: *Fuldstændig Beskrivelse af Stalpelstaden Fredericia, 1767*, s. 242.
21. Om J.N. Wilse og J.M. Dalgas se: *Dansk Biografisk Leksikon*.
22. Johan Markus Dalgas: *De Reformertes Etablissement i Fredericia, 1797*, s. 3.
23. Hugo Matthiessen: *Fredericia 1650-1760 – studier og omrids*, 1911, s. 207.
24. Hans de Hoffman: *Samtale angaaende Hedernes Dyrkning og Forbedring i Jylland, som et Anhang til Hr. Conferentzraad og Amtmand Fleischers Agerdyrknings Catechismus; 1781*, s. 4.
25. Peter Henningsen: *Hedens Hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900; 1995*, s. 91.
26. Som note 8, s. 26 ff.
27. Peter Riismøller: *Sultegrænsen; 1977*, s. 43.
28. Som note 25, s. 92.
29. Jeppe Aakjær: *Hedens Peublering eller: Af den gamle Amtmands Papirer, i: Samlede Værker bd. 5 – Af min Hjemstavns Saga, 1919*, s. 669 ff.
30. Meir Goldschmidt: *En Hedereise i Viborgeggen; 1954*, s. 66. Oprindeligt trykt 1867.
31. Jørgen Nielsen: *Alhedens kongeskov, 1992*, s. 17.
32. Steen Steensen Blicher: *Viborg Amts Beskrivelse; 1839*, s. 91.
33. Danmarks og Norges Oekonomiske Magazin, redigeret af Erik Pontoppidan, var det førende forum for datidens økonomiske tænkning og udtryk for den herskende økonomiske »ånd«. Det daterer sig i sit udgangspunkt tilbage til 1755, da alle opfordredes til at indsende økonomiske afhandlinger til A.G. Moltke. Se Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770, 1977*, s. 52.
34. Det overses ofte, at Jeppe Aakjær også var en flittig lokalhistoriker. Denne side af forfatterskabet er til gengæld grundigt belyst i den hidtil eneste større Aakjær-monografi, Henrik Fibæk Jensen: *Jeppe Aakjær. Spillemand og stridsmand; Skivebogen 1999, 1999*, s. 269 ff.
35. Valdemar Andersen: *Den jyske hedekolonisation, 1970*, s. 168.

36. Sst., s. 168.
37. Som note 25, s. 92.
38. Valdemar Andersen: Vorbasse – et hedesogns historie; 1963, s. 184.
39. Sst., s. 179.
40. Fortalen til Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 6 (1762).
41. Som note 20, s. 243.
42. Som note 22, fodnote 22, s. 31.
43. Fortalen til Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 8 (1764).
44. Som note 29, s. 654.
45. Pontoppidans Atlas, tome V, bd. 2., s. 932.
46. Fortalen til Danmarks og Norges oekonomiske Magazin bd. 6 (1762).
47. Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald, 1924, s. 94. Oprindeligt trykt 1795.
48. Om note 32, s. 91.
49. Som note 8, s. 42.
50. Else-Marie Boyhus: Grønsager – en køkkenhistorie, 1996, s. 98.
51. Jørgen H. Monrad: Den københavnske Klub 1770-1820; 1976, s. 89 ff.
52. Som note 8, s. 48.
53. J.C. Hald: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, 8. stykke, 1833, s. 98.
54. Sst., s. 231 ff.
55. Enkelte steder i landet – bl. a. på Sletten på Nordfyn – holdt skikken at spise af fællesfad sig helt op i 1920'erne.
56. Holger Rasmussen: Disk og dug, 1982, s. 73.
57. Som note 50, s. 70.
58. Søren Alkjærsg: Nogle Træk af vestjysk Bondesind, Dansk Udsyn 1927, s. 140.
59. Højskolebladet 1887: 47.
60. Orvar Löfgren: Att ta plats: rummets och rörelsens pedagogik, i: Gunnar Alsmark (red.): Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum; Lund 1997.
61. Som note 2, s. 156.
62. Sidney Mintz: Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History; New York 1985, s. 143.

Det uendeligt store og det uendeligt små – samt de 97 københavnere i Præstø

Knud Pranges afskedsforelæsning på Københavns Universitet

Knud Prange

Fortid og Nutid december 2000, s. 288-298

Den 15. juni 2000 holdt lederen af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet Knud Prange sin afskedsforelæsning. Han søgte her at give en karakteristik af lokalhistoriens muligheder, fordele og farer og understregede især den brede kildesøgning, der muliggør sammenkædning af oplysninger på individniveau. Herved åbner den lokalhistoriske synsvinkel for nye tolkningsmuligheder som kan påvise variationsbredden i historiske forhold og udviklinger. Tankegangen belyses med eksempler fra befolkningsudviklingen i danske købstæder i 1600-1800-tallet, og det konkluderes at lokalhistorien ikke bare er væsentlig for udforskningen af den enkelte bys historie, men også et vigtigt hjælpemiddel for rigshistorikeren. Helhed og del er forskellige, men knyttet uløseligt sammen – studiet af hver part giver ny viden om den anden. Forelæsningen gengives uændret blot forsynet med de relevante noter.

Knud Prange, f. 1930, mag.art., arkivar ved landsarkivet i Viborg 1957-68 og ved landsarkivet i København 1968-70. 1970-2000 leder af Lokalhistorisk Afdeling på Københavns Universitet. Har skrevet en lang række bøger og artikler om heraldiske, slægts- og lokalhistoriske emner, ligesom han 1966-75 var redaktør af *Fortid og Nutid*. Se i øvrigt også interviewet med Knud Prange i *Fortid og Nutid* 2000:1, s. 64-74.

Denne forelæsning vil blive præget af at den dels markerer at jeg falder for aldersgrænsen og dels markerer at ledelsen af Institut for Historie har besluttet at nedlægge Lokalhistorisk Afdeling med udgangen af denne måned. På den baggrund føler jeg det rimeligt at sammenfatte nogle af de lidt mere overordnede synspunkter og opfattelser der har præget aktiviteterne på Afdelingen i de knap 30 år den har eksisteret. Det er ikke min tanke at gå nærmere ind på de mangfoldige arbejdsopgaver som det vil være naturligt for lokalhistorien og lokalhistorikerne at tage op nu og i den fremtid vi kan overskue. Det har jeg gjort løbende i snart 30 år i debatindlæg, artikler og bøger, og mange af disse arbejdsopgaver er desuden demonstreret i *Det STORE i det små* – den bog der mar-

kerede Afdelingens 25-års jubilæum.¹ De fremtidige opgaver har jeg endelig også strejft i Institut for Histories arbejdspapir nr. 4. Det er det der hedder *Trend eller traume?* Undertitlen er *Lokalhistorisk Afdeling i det næste sekel*, og det lyder jo lidt mærkeligt i dag, men da hæftet udkom i oktober 1999, vidste jeg ikke at Afdelingen skulle nedlægges 3/4 år senere.²

I stedet for at berøre de konkrete arbejdsopgaver vil jeg prøve at se på hvad der mere generelt kan siges til karakteristik af lokalhistoriens muligheder, fordele og farer – som fagområde og som menneskelig relevant aktivitet. Men jeg vil også til sidst give et par små og meget konkrete eksempler på hvordan den lokalhistoriske forskningsspiral kan udfolde sig. Mine tidligere studenter ville ellers blive forbav-

sede hvis ikke jeg forsøgte at demonstrere tesen om at det er halmstråene der viser hvad vej vinden blæser, det er ikke stenene der flytter sig, når vinden skifter.

Da jeg gik i gymnasiet var det almindeligt at bruge Falkenstjernes litteraturudvalg til dansk-undervisningen. Heri indgik Georg Brandes' Shakespeare-studie fra 1870: »*Det uendeligt små og det uendeligt store*« i poesien. Selve titlen er et citat som har en morsom baggrund – det kan man læse om i en artikel af H.P. Rohde i *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* i 1992.³ Det er i denne studie Brandes hævder at det danske drama ikke kan fastholde det uendeligt små og derfor ikke nå til det uendeligt store. Det uendeligt små er det som udgør livet og ligger til grund for enhver sansning, det enkelte er virkeligheden fordi det *er* livet. Hvis forfatteren af forkærlighed for det abstrakte og ideelle og af uvilje mod det sanseligt og legemligt reelle udelader det enkelte, bliver hele situationen abstrakt. Brandes belyser denne tankegang med nærlæsninger af forskellige situationer hos Shakespeare som for eksempel den hvor Henry Percy står klar til at gå i krig og hans kone spørger om hans planer. Hun får ikke noget svar og siger så: Nu brækker jeg din lillefinger Henrik, hvis ej du siger mig den rene sandhed. Og Brandes skriver: »*Dette træk er rent ud guddommeligt. Det er kun et par ord, og disse ord er langt fra at udtrykke nogen ophøjet eller mærkelig tanke, eller endog blot en tanke, men dog ligger der i dem en hel situation.*«

Brandes fortsætter med at analysere hvordan det lykkes Shakespeare fra det uendeligt små at nå det uendeligt store og i kraft af det enkelte at nå til det almene: sansningen sammenfatter de uendeligt små ting som indeholder det uendeligt store i hvilket tanken udmunder når man søger en hel historisk epokes årsag og ideal. Her har

Brandes næsten skitseret et helt program for en lokalhistorisk undersøgelse; det vil jeg gerne vende tilbage til om lidt.

Kritikeren og litteraturhistorikeren Georg Brandes er måske den første til at påpege denne sammenhæng mellem det uendeligt små og det uendeligt store, men han er bestemt ikke ene om at se og føle sammenhængen. Inden for de sidste par måneder er jeg løbet ind i vidnesbyrd herom formuleret af 3 vidt forskellige kunstnere. I Det kongelige Teaters program for La Bohème, sæson 1999-2000 citeres Puccini for ud sagt: »*Jeg elsker de små ting og ønsker at skrive de små tings musik.*« Måske er det netop derfor Bohème er blandt de tre mest opførte operaer i verden. I en anmeldelse den 13. maj i år af Elisabeth Fabritius' bog om Michael Ancher og det moderne gennembrud 1880-90 fortælles at Henrik Pontoppidan skænkede Ancher et dediceret eksemplar af sin bog *Landsbybilleder* og i en brevvexling understregede kunstneren det, der for ham var det væsentlige i indsatsen. »*Midlerne til at udtrykke de kunstneriske Ideer saa klart som muligt har jo den allerstørste Betydning for os; disse Detailler maa jo naturligvis lyde for Andre som gjorde man en Biting til en Hovedsag, men det er for os netop en Hovedsag.*« Og endelig blev Ib Michael i et interview spurgt om hvorfor *Prins* var den første af hans romaner der slog igennem i udlandet, og forfatteren svarede: »*Måske fordi det mest universelle er det ultra-lokale.*«

Der er virkelig meget der taler for at de små ting – bitingene – det ultra-lokale har betydning og kraft når man søger mod det universelle. Der er derfor god grund til at se nærmere på Brandes anvisning på hvordan man kommer fra det små til det store – det jeg før kaldte et helt program for en lokalhistorisk undersøgelse.

Hvis jeg skal formulere Brandes' an-

visning i vendinger og termer hentet fra historikerens arbejdsliv, vil jeg opstille følgende 3-punktsprogram:

1. Først en omhyggelig iagttagelse af enkeltheder – selvfølgelig udført med kildekritisk nøjagtighed.
2. Dernæst en sansning af enkelthederne dvs. en tolkning af dem i lyset af en problemstilling.
3. Endelig en opbygning, dvs. en sammenfatning til en helhed, og her vil der ofte for en lokalhistoriker indgå en sammenligning med andre lokaliteter ud fra en helhedsbetragtning.

Nu er det sjældent sådan at man blot begynder med punkt 1 fortsætter med 2 og slutter med 3 hvorefter der foreligger en færdig afhandling. Typisk vil man under arbejdet med sammenfatningen revidere sine problemstillinger for derpå at inddrage flere kilder, hvad der igen forandrer sammenfatningen og så videre. På den måde kommer der gang i hvad jeg har kaldt en forskningsspiral,⁴ og den skal måske gennemløbes flere gange før undersøgelsen er afsluttet. Jeg vil om lidt give et eksempel herpå.

Mange vil sikkert sige at dette program ikke adskiller sig synderligt fra arbejdsmåden for andre historikere – rigshistorikere, økonomiske historikere eller hvad man nu kan nævne af binstregshistorikere. Det skal nok også være rigtigt, men jeg mener at der i praksis kan være tale om betydelige forskelle. Dertil kommer at lokalhistorikeren ideelt set stræber efter at analysere, opfatte og fremstille *sin* lokalitet som en helhed. Det vil sige at han får brug for stort set alle de andre historiske discipliner – økonomisk historie, socialhistorie, kirkehistorie, mentalitetshistorie osv. – de bliver hjælpevidenskaber for ham. Ingen nok så godt uddannet kan være specialist på alle disse områder, og det er derfor – fremhæver de engelske historikere ved

universitetet i Leicester – at lokalhistorien er det sidste tilflugtssted for ikke-specialisten.⁵

Når det gælder det første punkt – indsamlingen og iagttagelsen af enkelthederne – er lokalhistorikerens tema ofte så afgrænset i rum og måske også i tid at han i praksis har mulighed for at gennemarbejde endog meget store dele af det relevante kildemateriale. Ideelt set selvfølgelig helst det hele. I mangfoldige tilfælde vil forskningsopgaven endda tvinge ham til en meget bred kildesøgning, og herved får han ofte den glædelige oplevelse at opdage kilder, hvis existens eller indhold han ikke vidste om på forhånd. Og det får meget nemt særdeles store konsekvenser for problemstillinger og helhedsopfattelse. Her gælder dog sætningen: Heldet træffer den velforbredte. Jo bedre man er orienteret i arkivernes verden, des »heldigere« er man. Og den gode lokalhistoriker *er* bredt orienteret. Den der arbejder med f. ex. et landsomfattende emne kan fristes til – eller af tidsmæssige grunde være nødt til – at holde sig til nogle få kilder eller kildeserier. Hvis lokalhistorikeren gjorde det, ville det ofte have fatale konsekvenser, hvad en del ældre lokalhistorie kan vise eksempler på. Men altså, den gode lokalhistoriker kan eller skal se sig godt om på bibliotekerne, i arkiverne, på museerne og i terrænet. En sådan åben og alsidig orientering er en sund modvægt mod vanetænkning og forudfattede meninger – egne eller andres. Og her gælder hvad den norske historiker, professor Kåre Lunden har sagt, at »*endelig bør beskjedneheit, i tydinga sterk respekt for opparbeidd fagleg autoritet, neppe reknast mellom dei vitenskaplege kardinaldydar!*«⁶

Selvfølgelig bør lokalhistorikeren behandle sine kilder med den sædvanlige kildekritiske omhu. Her tænker jeg først og fremmest på de helt selvfølgeligelige og uomgængelige spørgsmål som: Er kilden ægte, er den primær el-

ler sekundær, er det en førstehånds- eller en andenhåndskilde osv.? For berettende kilder er spørgsmålene helt afgørende, men en meget stor del af lokalhistorikerens skriftlige kilder vil ofte være administrative akter: lensjordebøger, skattelister, kirkebøger, skifteprotokoller. Og så er det som regel ikke den slags spørgsmål der giver anledning til betænkeligheder og onde drømme. Lokalhistorikerens kilder vil meget ofte være ægte, primære, førstehånds osv. De rejser derimod et andet problem som fører over til punkt to i forskningsprogrammet.

Historikere har traditionelt arbejdet meget med de netop nævnte problemer, men har måske undertiden lagt for ringe vægt på tolkningen.⁷ For lokalhistorikeren er den helt afgørende. For navnlig de administrative kilder gælder som en selvfølge at de ikke kan tolkes med rimelighed uden et vist kendskab til administrationshistorie og administrativ praxis.

For at tage et ganske banalt eksempel. Hvis en persons alder i en folketælling anføres som 41 år, er det ret afgørende at vide, at ifølge instruksen skal »løbende år« medregnes. Personen er altså kun 40 år gammel. Hvis en præst anfører en vielse midt i december 1739, må man vide om præsten daterer efter kalenderår eller kirkeår. Hvis det sidste er tilfældet, så har vielsen altså fundet sted i 1738.

Problemerne kan imidlertid være nok så intrikate. Hvis for eksempel regeringen forlanger indberetninger om et eller andet forhold, så er det meget afgørende for dokumentets sandhedsværdi om man i befolkningen har opfattet det som oplæg til en skat eller afgift eller som et forsøg fra statens side på at afhjælpe brøst og mangler rundt om i landet.

Hertil kommer endnu et tolkningsproblem. Det interessante er ikke altid hvad der står i kilden – jeg vil endda påstå at det mest interessante meget

ofte er hvad der *ikke* står i kilden. Der kan dels være tale om at en kilde bevidst eller ubevidst undlader at give bestemte oplysninger, og det er selvfølgelig gevaldigt vigtigt at være opmærksom på. Men endnu mere interessant er nok de tilfælde hvor den idérige forsker kan aflokke kilden vidnesbyrd om ting og forhold som det slet ikke var tanken at kilden skulle kunne belyse. Lad mig igen tage et meget enkelt tilfælde. Arkivernes skifteprotokoller med deres meget detaljerede boopgørelser er et vidnesbyrd om at staten ville beskytte umyndige arvingers rettigheder – og at den samtidig selv ville opkræve en afgift. For mange embedsmænd gav det tilmed en kærkommen extraindtægt. Det er sjældent på den måde lokalhistorikere vil anvende skifterne i dag. Vi vil studere demografiske forhold, sociale og økonomiske forhold, landbrugshistorie, handelsveje, boligstandard, levevilkår og adskilligt andet, og det er skifterne eminente kilder til. Det er næsten kun fantasien der sætter grænsen, man har for eksempel brugt skifterne til at studere udbredelsen af så forskelligartede ting som pietisme og kaffedrikning. Tricket består selvfølgelig i at lede efter kaffekander og pietistiske bøger i skifterne. Arkivar dr. Johan Jørgensen har i sin herlige bog *Skifter og Testamenter* orienteret om hvordan andre forskere med stor opfindsomhed har udnyttet skifterne.⁸ Det er nok bl.a. derfor John T. Lauridsen skriver om Johan Jørgensen at man forbløffes over hvorfra han henter sine oplysninger frem, og Lauridsen fortsætter: »Oftentimes fra en lokalhistorisk litteratur det ikke er selvindlysende at gå til. Skønt »rigshistoriker« viste han i sine studier hvor meget »lokalhistorien« er historien. At lokalhistorien bedre kan klare sig uden rigshistorien end omvendt.«⁹ Det sidste er stærke ord, men der kan godt fremføres stærke argumenter for påstanden.

Tolkningen af kilderne bør ske i sammenhæng med en problemstilling. Her er et område hvor vel navnlig den ældre lokalhistorie havde mange syn-der på samvittigheden – man har sagt at lokalhistorikerne havde for mange kendsgerninger og for få spørgsmål. Det gælder for eksempel det vigtige problem om befolkningsudviklingen på den enkelte egn eller i den enkelte by. Mange ældre lokalhistorikere lod sig nøje med at konstatere at befolkningstallet enten steg eller faldt, men glemte helt at spørge om hvorfor udviklingen forløb som den gjorde og hvilke følger det fik for lokaliteten. Og svarene på de spørgsmål er måske nok så interessante som konstateringen af en stigen eller et fald.

Hvis folketallet steg kan det have mange og vidt forskellige årsager. Måske blev der ganske enkelt født flere børn pr. ægteskab, og det kunne for eksempel skyldes fald i ægteskabsalder, en ændring i mentaliteten med hensyn til det at få børn eller måske en større frugtbarhed hos kvinderne på grund af bedre fysiske levevilkår. Der kunne være tale om en mindre spædbørndødelighed, og også her kunne ændrede holdninger, bedre levevilkår og sygdomsbekæmpelse (vaccination for eksempel) spille ind. Der kunne også være tale om en generelt lavere dødelighed – kloakering, bedre hygiejne, rent vand, ændrede kostvaner, udbygning af sundhedssystemet. Det er blot nogle af de mest nærliggende spørgsmål som lokalhistorikerne har stillet i de sidste par generationer. Mærkeligt nok har man – når man lige ser væk fra behandlingen af Københavns befolkningsudvikling – næsten aldrig overvejet om et stigende folketal kunne skyldes en mindre fravandring og/eller en større tilvandring til lokaliteten. Jeg skal vende tilbage til dette efter min mening ret oversete problem. Jeg skal blot gøre opmærksom på at forholdet kan være meget drilagtigt. En

industriell udvikling i en by, en opdyrking i et sogn kan udmærket give anledning til at mange fremmede slår sig ned på lokaliteten, men en forøgelse af folketallet kan også være med til at fremme en industriell udvikling eller frempresse en opdyrking eller intensivering af landbrugsdriften. Det kan umiddelbart være svært at se hvad der er årsag og hvad der er virkning.

Når man søger svarene på de spørgsmål om befolkningsudvikling som jeg her har ridset op, må man gå helt til bunds i kildematerialet og finde oplysningerne om den enkelte person. I kirkebogen finder man køn, alder, placering i familien og måske dødsårsag, fra folketællingen får man erhverv og aldersfordeling, fra jordebog og skattemister oplysninger om økonomiske forhold som tillige udbygges af skifterne der også kan fortælle om boligstandard suppleret af brandtaxationer og ildstedslister mm. Ved at samle oplysningerne om det enkelte individ fra mange forskellige kilder får man mulighed for at vurdere om der er tale om fald i spædbørnsdødelighed, lavere ægteskabsalder, højere levealder eller hvad man nu tror der kan være tale om. Der vil her være en bestandig væxelvirkning mellem iagttagelse af enkeltheder, tolkning af dem, problemformuleringer og sammenfatning.

Helt afgørende er imidlertid sammenkædningen af oplysninger på individniveau. Her er et af de punkter hvor lokalhistorikerens nærhed til kilderne kan aflokke dem nye oplysninger hvorved han får mulighed for at komme med højt kvalificerede bud på løsning af problemer som interesserer historikere i almindelighed. Det er derfor ikke mærkeligt at også andre historikere har foretaget undersøgelser af denne art – tænkt blot på demografernes såkaldte befolkningsrekonstitutioner. Andre historikere vil ofte kalde sådanne undersøgelser for punktstudier, pilotprojekter, case studies el-

ler i dag måske snarere mikrohistorie, men jeg finder det ret uinteressant hvilken etiket man sætter på lokale undersøgelser. I forskningens verden er det sjældent frugtbart at grave grøfter, og det er da kun herligt at lokalhistoriske synsmåder og metoder kan anvendes af andre forskere.

Undertiden vil der dog kunne være en markant forskel mellem »mikrohistorikerne« og lokalhistorikerne, og den vil ofte vise sig når vi når til den tredje del af forskningsprogrammet. Altså sammenfatningen af de tolkede enkeltiagttagelser til en helhed ofte ud fra en sammenligning med forholdene i andre lokaliteter. Her vil de to slags forskere kunne falde i hver sin grøft. Man har ofte bebrejdet lokalhistorikerne at de klæbde til deres kilder og at de ikke løftede blikket så de så ud over sogne- eller bygrænsen. Og det er da også rigtigt at megen – navnlig ældre, håber jeg da – lokalhistorie er skrevet med skyklapper for øjnene. Det er som om verden udenfor overhovedet ikke har haft betydning for netop den lille danske lokalitet de arbejdede med, den har haft sin helt egen udvikling. Forfatteren synes ikke at have overvejet blot et enkelt øjeblik om det særpræg han fandt i sin lokalitet i virkeligheden var noget der gik igen mange andre steder i Danmark. Jeg har set en forfatter undre sig over så mange skomagere der var i netop hans by; han var ikke klar over at der faktisk var mange skomagere i de fleste danske byer. Det bliver problemet måske ikke mindre af, men det bliver i hvert fald anderledes.

Nogle gange slår denne – skal vi sige enstrengede – holdning over i sin pudsig modsætning hvor man pludselig finder uventede sammenkædninger med rigshistorien. Adskillige byhistorier har således brugt plads på at gengive portrætter af danske konger og dronninger som i visse tilfælde aldrig har sat deres ben i byen, måske dårligt

anet dens existens. Jeg husker også stadig med en vis smerteblandet fryd en passus i en nordvestjysk sognehistorie, hvor forfatteren taler om de tunge tider under holstenervældet i 1300-tallet, men finder en vis trøst i følgende tanke: Hvorfor skulle da ikke også mænd fra disse sogne have været med hin aprilsnat i Randers da Niels Ebbesen vog den kullede greve?

Den anden grøft – den som mikrohistorikerne kan falde i – vil jeg kalde en vis blindhed over for variationsbredden. Mikrohistorikeren vil ofte mere eller mindre bevidst søge det generelle. Han vil for eksempel gerne kunne sige at andelen af selvejere blandt danske bønder i 1400-tallet var på så og så mange procent, at familiemønster og ægteskabsalder i 1700-tallet havde den og den karakter, at bøndernes økonomiske forhold var gode – eller dårlige – i netop denne periode – og så videre.

Her vil jeg gerne komme med et temmelig frisk citat, nemlig fra Palle Ove Christiansens bog *Kulturhistorie som opposition*.¹⁰ Det hedder her: »i hovedparten af historisk tid var Danmark som bekendt nærmere en konglomeratstat hvor det ville være tydeligt for de fleste at den megen tale om de »generelle træk« eller gennemsnit kun sjældent ville give større mening. Ser man nøjere efter – fx ud fra ressource-mæssige, topografiske og socio-kulturelle perspektiver – er det heller ikke inden for overvældende mange emneområder det er forståelsesmæssigt relevant at bruge disse forenklede begreber efter Danmarks grænser af 1864 eller 1920«. Man skal kort sagt passe på at det ikke går én som drengen der druknede i en å der kun var 40 centimeter dyb – i gennemsnit. Han faldt uheldigvis i en hul på 2 meter.

Jeg sagde før at lokalhistorikeren skal være godt orienteret i Danmarks historie i al almindelighed. Det giver ganske enkelt en nødvendig baggrunds-

viden for at han kan få en rimelig forståelse for den lokale udvikling. Det er nødvendigt for at han kan skelne mellem lokalt og generelt, men når han sammenfatter sine tolkninger til en helhed må han være meget påpasselig med ikke uden videre at slutte fra de generelle forhold til de lokale. Som professor Albert Olsen skrev i sin tid: »*Hvad der har gyldighed i Aalborg gælder ikke altid i Nakskov*«. ¹¹ Det var netop derfor han fandt det af så stor vigtighed at få oprettet et lokalhistorisk institut i København.

Lad os forestille os at en lokalhistoriker beskæftiger sig med befolkningsudviklingen i Præstø fra svenskekrigene i midten at 1600-tallet til omkring år 1800. ¹² Billedet er mistrøstigt. I 1672 synes der at være 435 mennesker i Præstø, så faldt tallet for blot at stige langsomt til 480 i 1801, altså stagnation. For en ordens skyld orienterer vores lokalhistoriker sig hos rigshistorikerne – Gunnar Olsen, Erling Ladewig Petersen og Ole Feldbæk – og han bliver bekræftet i sin opfattelse. Også de taler om befolkningsmæssig stagnation, en stille tid for byerne og nedgangsperiode for flertallet af de danske købstæder. Hvis vores Præstø-historiker ser på de andre sjællandske byer under ét, bliver indtrykket på ny bekræftet. Fra 1645 til 1801 steg deres samlede indbyggertal kun med 700 mennesker – en væxt på ca. 3% på godt 150 år, bestemt ikke imponerende. Løfter vores lokalhistoriker imidlertid blikket så meget at han også ser på de fynske og jyske byer, må han undre sig. I de samme 150 år steg deres samlede indbyggertal nemlig – ikke med 3%, men med ikke mindre end 49%.

Nu har vi bevæget os fra den generelle opfattelse ned til en iagttagelse af enkelthederne, og det giver unægtelig anledning til overvejelser over hvorfor der var en sådan forskel mellem de sjællandske byer og de andre, hvorfor blev

netop Sjælland ramt så hårdt og så langvarigt?

Standard-opslagsværket Trap: *Danmark* har oversigter over de enkelte byers historie. De bygger selvfølgelig på den foreliggende litteratur, og netop derfor afspejler Trap så udmærket det generelle syn på byernes udvikling – eller rettere stagnation. Her er der ikke megen tvivl: den store synder er svenskekrigene. Selvfølgelig nævnes bybrande og pesten i 1711, men det var den svenske besættelse 1658-60 der satte byerne »i knæ for lange tider«.

Der er bestemt ikke tvivl om at årene 1658-60 var en hård belastning for Sjælland, men er det mon forklaring nok – hvordan var situationen for de jyske og fynske byer? Her forholder det sig imidlertid sådan at de blev besat af svenskerne allerede året før, altså i 1657, men desuden havde de oplevet strenge fjendtlige besættelser allerede i 1627-29 og 1644-45 – og det havde de sjællandske byer ikke. Tager man et konkret eksempel som Odense, så led den kraftigt under den svenske besættelse, og indbyggertallet sank dramatisk. Men det forhindrede dog ikke at tallet i de følgende 130 år steg med hele 53%. Altså langt mere end de sjællandske byer kunne præstere.

Studiet af enkelthederne bevirker altså at vi må tolke tallene på en ny måde, vi må revidere vores problemstilling, vi er på vej rundt i forskningsspiralen. Svenskekrigene kan åbenbart ikke være ene årsag til al elendigheden. Andre historikere har da også peget på at de sjællandske byer led under nærheden af den dominerende hovedstad. Det er sikkert rigtigt, men det kan nu heller ikke være hele forklaringen. Vender man tilbage til tallene for de enkelte byer, vil man se vidt forskellige udviklinger. Fra 1672 og de næste hundrede år frem steg Korsørs folketal med 62% mens Næstveds faldt med 24% for blot at nævne

et eksempel. Det der er karakteristisk for udviklingen er netop de markante forskelle der er fra by til by. De forhold der præger tiden og byudviklingen er generelle forhold som kriser for kornhandelen, skattetryk og krigsulykker. Men disse ting har jo netop ramt alle byerne, og derved bliver forskellene fra by til by extra interessant. En dybere indsigt i udviklingen kan ikke bygge på gennemsnitstal, vi må revidere problemstillingen og studere de enkelte byers økonomiske og demografiske forhold. Og måske især sammenhængen mellem de to ting.

Jeg nævnte tidligere at man ofte ved studiet af befolkningsudviklingen først og fremmest har fæstnet sig ved antallet af fødte og døde, man har helt klart tænkt alt for lidt på de til- og fraflyttede. Måske ud fra en ubevidst opfattelse af at folk i tidligere tid ikke flyttede så meget. En anden – men langt mere bevidst – opfattelse hos forskerne er at det var specielt usundt at leve i byerne. Byerne skulle have haft et permanent fødselsunderskud således at kun en stadig og stor tilvandring kunne opretholde byernes befolkningstal. Nu har det næppe været specielt sundt at leve i større byer som for eksempel København, men når man tænker på hvor små de danske købstæder var – nogle få hundrede eller når det gik højt et par tusinde indbyggere – er det svært at forestille sig at det skulle have været alarmerende farligt at bo i dem. Bevist er det da heller ikke.

Man har ganske vist undersøgelser der viser at der ofte blev begravet flere mennesker i en købstad end der blev født i byen. Men det er faktisk en hel anden sag. Her har man nok behandlet kilderne efter de klassiske kildekritiske regler, men man har ikke forstået at tolke dem rigtigt. I dette tilfælde er det fatalt, for så længe man ikke kender størrelsen af til- og fravandring giver det overhovedet ingen

mening at sammenligne fødsels- og dødstal. Det kan man kun gøre hvis der er tale om lukkede samfund uden vandringer, og det var de danske byer bestemt ikke.

Hvis man forestiller sig et lokalsamfund der hvert år får et stigende antal tilflyttere, så stiger indbyggertallet støt, blot antallet af tilflyttere er større end dødstallet + fraflytningstallet. Og det er helt uafhængigt af hvor mange børn der bliver født på stedet. Der behøver såmænd ikke blive født et eneste barn. Et alderdomshjem under udbygning er et oplagt eksempel: ingen fødsler, mange dødsfald, men alligevel flere og flere beboere. Det samme kan gælde for en købstad. Et stort antal landboer flytter ind til byen, dvs. de dør ikke hjemme på landet som de ellers ville have gjort, de dør i byen og belaster dermed byens dødsstatistik uden nødvendigvis at få børn i byen og altså uden at bidrage til at øge fødselstallet. I dette tilfælde er det altså ligefrem tilvandringen der bevirker at der er et fødselsunderskud.

Dukker man ned i de enkelte byers udvikling opdager man at de generelle opfattelser ganske enkelt ikke holder stik. Man må stille nogle andre spørgsmål og inddrage flere kilder. Og her hjælper det ikke bare at se på tilvandringen til byerne. Lokale undersøgelser viser nemlig at der ikke er nogen enkel sammenhæng mellem tilvandring og væxt. I 1845 var 55% af Frederikssunds beboere tilvandrere og byens indbyggertal steg med 64% på 10 år. I Sorø var tilvandringen på hele 62%, så her kunne man vente en endnu større væxt, men den var kun på 18%, altså godt 1/4 af hvad den var i Frederikssund. Her må man altså grave dybere i kilderne for at finde en forklaring. Og det er netop det lokalhistorikeren kan fordi han som nævnt kan kæde oplysningerne sammen på individniveau. Han kan sammenligne de forskellige folketællinger og inddrage

kirkebogsoplysninger og derved se hvem der boede i byen, om de var født der, om de var tilvandrede, hvor længe de var i byen og endelig hvem der vandrede fra byen. Navnlig fravandringen synes at have overrasket mange forskere.

I et af de mange gode specialer, der har været skrevet til bedømmelse på Lokalhistorisk Afdeling, konstaterede Allan Schmidt at der i Præstø i 1845 levede 97 personer der var født i København. Nogle kunne måske føle sig fristet til med Brandes at sige: »*Det (...) er langt fra at udtrykke nogen op-højjet eller mærkelig tanke, eller endog blot en tanke*«, men det ville dog være at undervurdere iagttagelsen. Det vil nok overraske en del at der på det tidspunkt var ganske mange mennesker der kunne flytte fra hovedstaden til en af Sjællands mindste købstæder. En nærmere undersøgelse af personernes køn, alder og erhverv kunne måske give en forklaring på hvorfor de flyttede.

Allan Schmidt havde dog et andet ærinde. Han konstaterede at der 5 år senere boede 103 københavnsk-fødte i Præstø. Tilsyneladende er der altså endnu 6 københavnere der er flyttet til byen. Men nej. En nærsynet iagttagelse af hver enkelt person afslører noget langt mere interessant. Af de oprindelige 97 personer fra 1845 er de 5 døde, men ikke mindre end 40 (altså omtrent halvdelen af resten) er flyttet fra Præstø mellem 1845 og 1850. Til gengæld er der så flyttet hele 51 københavnere til byen. Nettovandringen, altså de 6 personer, dækker i virkeligheden over at 91 personer er flyttet til eller fra byen. I perioden 1845-50 var den totale nettovandring kun på 38 personer, men det dækker over at et sted mellem 1.300 og 1.400 personer er vandret til eller fra Præstø i de 5 år. Konsekvensen heraf er at der har været et umådeligt gennemtræk i byen og at den befolkningsmæssige stabili-

tet har været særdeles ringe. Noget der virkelig stemmer meget dårligt med vores generelle opfattelse af de stillestående og stagnerende danske købstæder. Jeg har regnet videre på tallene. Mellem 1845 og 1855 flytter ca. halvdelen af den overlevende befolkning i Præstø væk fra byen, og af indbyggerne pr. 1855 er 47% tilvandet inden for de seneste 10 år. Kun 21% har virkelig rod i byen mere end 10 år tilbage. En tilsvarende undersøgelse vedrørende Silkeborg giver et lignende billede.

Ved at følge de enkelte personer i byen kan man måske afdække nogle af de økonomiske, sociale og kulturelle forhold der ligger bag det store antal flytninger, men måske også påvise nogle af de tilsvarende konsekvenser som flytningerne må have medført. Det må være en væsentlig lokalhistorisk opgave at få udført undersøgelser af denne art. Det vil fortælle noget om de enkelte byers historie, måske også noget om menneskelige levevilkår, men resultaterne vil også være af betydning for Danmarkshistorien. Det er givet at byernes befolkningsudvikling ikke kan studeres generelt, ja ikke engang landsdelsvis. Variationsbredden er alt for stor, man må gå ned i lokale undersøgelser af den enkelte by og dens borgere. Eller som den svenske professor Ingrid Hammerström sagde ved det første af de nordiske, lokalhistoriske seminarer som Afdelingen arrangerede i 1973: »*Det ligger en stor fara i at utgå från en etablerad, kanske föråldrad uppfattning om någon typ av rikstrend (...) även »rikstrenden« döljer en skiftande verklighet*«. ¹³

Skal rigshistorikeren da i gang med at studere udviklingen i alle landets byer før han kan sætte pen til papiret? Afgjort ikke, for der er grund til at understrege at studiet af helheden har spørgsmål og svar som ikke interesserer ved studiet af enkelt delen – og omvendt. Ændringer i helheden påvirker

selvfølger forholdene i de enkelte byer og egne, men aktioner og reaktioner rundt om i landet er i højeste grad med til at påvirke den generelle udvikling.

Lokalhistorikerens fastholden ved det helt lokale, hans indgående optagethed af det enkelte individ, som det optræder i de mange forskellige kilder, og hans tolkning af materialet i lyset af frugtbare spørgsmål giver ham mulighed for at opbygge en helhedsskildring af et lokalsamfund som kan vise variationsbredden i den nationale udvikling. Og som derfor kan være et godt hjælpemiddel for rigshistorikeren ved at forfine *dennes* problemformuleringer. I visse tilfælde kan lokalhistorikerens undersøgelser ligefrem punktere mere generelle teorier.

Lokalhistorisk Afdeling har altid haft en dobbelt arbejdsopgave, en der henvendte sig til de historiestuderende ved Københavns Universitet, og en der sigtede mod lokalhistorikere – professionelle som amatører – hinsides Valby Bakke. At den ene opgave er folkelig bør ikke få videnskabsmanden til at se ned på den som mindreværdig; det vil hverken være klædeligt eller klogt. På den anden side må lokalhistoriens karakter af at være en faglig disciplin der skal opfylde videnskabelige krav ikke få »lægmanden« til at tro at der er tale om lærde snurrepibier. Det vil nemlig heller ikke være klogt.

Vi lever i et Europa der er under forvandling – man taler om regionernes Europa – og der er derfor et forhold jeg tror man bør tillægge stor betydning. Historien, men ikke mindst lokalhistorien kan bruges og bruges ofte som værn om kulturen og til folkelig og menneskelig berigelse; man kan således tale om de mere »bløde« sider af faget. Det er sider som Universitetet undertiden ser væk fra – eller i visse tilfælde ser ned på. Nogle mener at »den slags« er opgaver for højskole-

lærere og journalister. Givet er at historie og lokalhistorie som universitetsfag skal have et videnskabeligt fundament, ellers hørte de ikke hjemme på universitetet, men hvis man overser eller glemmer, endsiges nedvurderer disse funktioner af historien, så kommer man nemt til at opleve at der er andre der misbruger historien. 1900-tallet har på forfærdende måde demonstreret dette til overmål, og dette århundrede er såmænd ikke startet for godt. Det er næppe heldigt hvis universitetet ser væk fra de »bløde« sider af historien og eventuelt overlader dem til udenforstående der har mere eller mindre skumle hensigter og som i hvert fald ikke føler noget ansvar over for hvad man kunne kalde ret og rimeligt, sandt og falsk. Eller lad os blot kalde det: videnskabelig metode og tankegang.

Når man i dag taler om hvad det er relevant for andre forskere at studere, så vil det nok være rimeligt at man overvejer begrebet relevans – relevant for hvem og på hvilken måde relevant. Tænk blot på den ofte citerede anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 1879 af førstelærer Carstensens bog *Hjørlunde Sogns Historie*. Det var her den senere rigsarkivar C.F. Bricka skrev om bogens omtale af gårdmænd og husmænd: »*hvad de have heddet er aldeles ligegyldigt, de have aldrig tilhørt historien og ville aldrig komme til at tilhøre den. Så har den kinesiske Kejser-række dog større betydning for os*«. ¹⁴

Det at være faghistoriker er ikke nødvendigvis en garanti for at man ved hvilke veje forskningen vil slå ind på i fremtiden. Der er gennem generationer mange lokalhistorikere der har holdt fast ved emnekredse, synsvinkler og kildegrupper der siden er blevet knæsat og benyttet af den øvrige forskning. Man kan derfor kun ønske den bedst mulige kontakt mellem de to grupper til gensidig inspiration og udvikling af fagområderne. Der er imid-

lertid grund til at understrege at helhed og del er forskellige, men de er knyttet uløseligt sammen, og studiet af hver part giver ny viden om den anden. Man må dog huske, at lokalhistorikeren går galt i byen hvis han prøver at forstå sin lokalitets historie ved deduktion fra rigshistorien. At bruge den almindelige udvikling i nationen til at give et billede af livet i den enkelte lokalitet er at give et fordrejet billede. Variationsbredden er alt for stor til at man kan gå fra det uendeligt store direkte til det uendeligt små. Den anden vej er – som Brandes har påpeget – langt mere farbar.

Noter:

1. Maeve Drewsen m.fl. (red.): Det STORE i det små, Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 10, 1997.
2. Knud Prange: Trend eller Traume? Lokalhistorisk Afdeling i det næste sekel. Tekst & Teser, Arbejdsrapporter fra Institut for Historie nr. 4, 1999.
3. H.P. Rohde: Den tabte pointe, Magasin fra Det kongelige Bibliotek, 7. årg. nr. 2, 1992, s. 3-10.
4. Knud Prange: Lokal Historie – en håndbog, 1989, s. 76ff.
5. H.P.R. Finberg og V.H.T. Skipp: Local History. Objective and Pursuit, 2. udg. Nexton Abbot 1973, s. 43f. Om den såkaldte Leicester-skole i almindelighed se: Knud Prange: Leicester-skolen – nogle indtryk af engelsk lokalhistorie i: Ole W. Q. Bay m.fl. (red.): Nye strømninger i dansk lokalhistorie, 1981, s. 7-17.
6. Kåre Lunden: Dialog med fortida. Historie og historikarar frå 1184 til 1984, Oslo 1985, s. 213.
7. Siden denne forelæsning blev holdt, er jeg stødt på to tilsvarende udsagn. I et interview i Fortid og Nutid 2000: 2, s. 32f. siger Alex Wittendorff: »Kildekritikken blev somme tider ført ud i det absurde. Den er nyttig og uomgængelig, men der er sider af faget hvor det, vi nu kalder den klassiske kildekritik, ikke slår til«. Det andet eksempel stammer fra Bjarne Stoklunds bog: Bondefiskere og strandsiddere. Studier over de store sæsonfiskerier 1350-1600, s. 163f. (2000). Det hedder her: »Johannes Steenstrup var skeptisk over for den nye kildekritik (...) det hele var blevet så håndværkspræget og skolemæssigt. Der var ingen fremtrædende forskerindividualiteter, men derimod »en stor mængde kritisk uddannede dygtigheder af ensartet støbning«. Overfor det ensidige krav om kildekritisk skoling stillede Steenstrup evnen til hermeneutisk indlevelse og forståelse ... Og hermeneutik er jo netop fortolkningskunst.
8. Johan Jørgensen: Skifter og Testamenter, 1968.
9. John T. Lauridsen: Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier, 1999, s. 296.
10. Palle Ove Christiansen: Kulturhistorie som opposition, 2000, s. 12, n. 6.
11. Albert Olsen: Lokalhistorie – Rigshistorie, Fortid og Nutid, bd. 15, hæfte 2, 1943, s. 2.
12. De følgende tal, citater og synspunkter bygger i høj grad på Knud Prange: Svenskekrig – Stilstand – Opgang. Reflexioner over befolkningsudviklingen i sjællandske købstæder ca 1650 til ca 1850. Lokalhistorisk Afdelings Småtryk nr. 15. 1985. Her findes også de relevante kildehenvisninger.
13. Knud Prange (red.): Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år, 1979, s. 10.
14. Historisk Tidsskrift 5. rk., bd. 1, 1879, s. 710.

Kernen i den slesvigske model?

Institutionaliseret dialog mellem flertal og mindretal med det dansk-tyske grænseland som eksempel

Jørgen Kühl

Fortid og Nutid december 2000, s. 299-306

Med underskrivelsen af København-Bonn-erklæringerne i 1955 indgik den danske og den vesttyske regering en aftale, som bl.a. fastlagde nogle nye institutionelle rammer for dialogen mellem grænselandsregionens flertal og mindretal, og som senere er blevet brugt som model for, hvordan sådanne forhold kan ordnes andre steder i Europa. I artiklen redegøres for baggrunden for 1955-aftalerne samt for den betydning, de senere har fået.

Jørgen Kühl, f. 1965, ph.d., direktør for Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa. Har skrevet og udgivet bøger og artikler om minoritetsforhold, bl.a. (red.) *Mindretalspolitik* (1996), *Tyskere i Øst* (1997) *The »Schleswig Experience«. The National Minorities in the Danish-German Border Area* (1998) samt været medforfatter af *SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998* (1998).

Det dansk-tyske grænseland er i over 30 år blevet betegnet som en europæisk model for, hvorledes konflikter mellem mindretal og flertal kan løses i praksis.¹ Den særlige slesvigske mindretalserfaring har fået tillagt en forbilled- og modelfunktion, som både den danske og den tyske regering efter de store omvæltninger i Europa efter 1989 ved flere lejligheder har præsenteret som positivt eksempel i internationale fora, der har fokuseret på minoritetsproblemer. På CSCE-konferencen om etniske minoriteter i Warszawa i 1993 fremlagde den danske og tyske regering endog i fællig en rapport om situationen i deres grænseland.² I denne forbindelse er ikke mindst de såkaldte København-Bonn-erklæringer af 29. marts 1955 blevet fremhævet som eksempel til efterfølgelse.³ I disse ensidige, men indholdsmæssigt parallelle, regeringserklæringer garanterer den danske regering det tyske mindretals rettigheder, mens den vesttyske regering tilsvarende garanterer det

danske mindretals status. Erklæringerne blev fejret ved en højtidelig begivenhed i Slesvig rådhus i anledning af 40 års-jubilæet i 1995 med deltagelse af såvel den tyske udenrigsminister Klaus Kinkel som hans danske kollega Niels Helveg-Petersen samt med den slesvig-holstenske ministerpræsident og hhv. det danske og tyske mindretal i grænselandet som øvrige medvirkende. Danmark, Tyskland og Slesvig-Holsten grundlagde i fællesskab i 1996 tilmed et nyt forskningscenter i Flensborg: European Centre for Minority Issues (ECMI), der bl.a. har til formål at formidle den slesvigske erfaring i bestræbelser på at løse minoritetskonflikter andetsteds, selv om ECMI ikke selv må udforske denne erfaring.⁴ Den dansk-tyske grænselandserfaring har således fået status af en europæisk model.⁵

Den slesvigske model er undertiden blevet reduceret til selve København-Bonn-erklæringerne uden derudover at inddrage andre erfaringsmomenter,

der kunne tilkomme en yderligere forklaringsdimension. De to regeringserklæringer har fået en symbolsk betydning. De markerer vendepunktet og *point of no return* på mindretalsområdet. I bilateral forstand løste disse to erklæringer minoritetsproblemet, idet de afspejler en konsensus mellem Danmark og (Vest-)Tyskland omkring mindretalsspørgsmålets betydning i det indbyrdes bilaterale forhold. Når perspektivet derimod flyttes til selve mindretallene, må opfattelsen nuanceres noget. Forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet forbedredes ikke pludseligt fra den ene dag til den næste. Der var i stedet tale om en i begyndelsen træg og langvarig udviklingsproces. Det er således snarest erklæringernes moralsk forpligtende betydning og helt konkret deres virkningshistorie frem til i dag, der har afstedkommet positive og konstruktive flertals-mindretalsrelationer i det dansk-tyske grænseland. Senere internationale normer for mindretalsbeskyttelse kom også til at omfatte mindretallene i det dansk-tyske grænseland; fælles for disse folkeretligt bindende og forpligtende aftaler har imidlertid været, at de ikke væsentligt har øget de reelt eksisterende rammer for mindretallene i området.⁶

Institutionaliseret dialog

Konfliktløsning har samtidig fundet sted i andre sammenhænge. Her kan begrebet institutionaliseret dialog anvendes til at analysere og beskrive, hvorledes formaliserede kontakter mellem minoriteter og majoriteter/myndighederne kan bidrage til konfliktformidling og på længere sigt også en konfliktløsning. Institutionaliseret dialog defineres i nærværende sammenhæng som rammer for direkte kontakt mellem et mindretal og myndighederne i et givet land. Disse rammer udfyl-

des af samarbejde og forhandling, uden at offentligheden i øvrigt involveres i denne proces. Regeringserklæringer, overenskomster, bi- og multilaterale aftaler og konventioner har primært en principiel normsættende funktion og betydning. Det er derimod i det konkrete samliv på stedet, at de faktiske fremskridt omsættes i praksis. I Europa og Asien er der på mindretalsområdet siden 1989 blevet etableret forskellige former for institutionaliseret kontakt.⁷ I Ungarn fandtes der f.eks. under og umiddelbart efter de demokratiske omvæltninger et »mindretallenes runde bord«. Tilsvarende institutioner kendes f.eks. fra Estland. For de tyske mindretals vedkommende i Rusland og Rumænien er der blevet nedsat trilaterale kommissioner med Tyskland, de respektive tyske minoriteter og Rusland hhv. Rumænien som parter.⁸ I Tyskland findes der endvidere et såkaldt friserråd ved den slesvig-holstenske landdag med repræsentanter for friserne og landdagspartierne i Kiel.⁹ Disse få eksempler antyder, at instrumentet ikke er ukendt og vitterligt bruges i praksis. Det sker blot ikke ud fra nogen principiel definition som instrument.

I det følgende gøres et forsøg på at eksemplificere og beskrive, hvorledes en institutionaliseret dialog mellem et mindretal og et flertal kan etableres og kan finde sted. I denne forbindelse fokuseres på det danske mindretal i Sydslesvig og det tyske i Sønderjyllands Amt, fordi de begge indgår i forestillingen om en særlig slesvigsk mindretalsmodel. Det skal bemærkes, at den tredje minoritet i det dansk-tyske grænseland, friserne, ikke nævnes i sådanne sammenhænge. Herved drejer det sig om en etnisk gruppe uden moderland i form af en suveræn stat (mere præcist: *kin-state*, »beslægtet stat« eller »tilhørsstat«). Det skønnes, at der findes mindst 10.000 frisisksprogede indbyggere, der altovervejende-

de bor i den slesvig-holstenske forvaltningskreds Nordfriesland mellem Sød/Tønder grænse i nord og Ejderen i syd. Friserne er anerkendt som etnisk gruppe i Tyskland. Nordfriserne har ingen anden tilhørsstat, der varetager deres interesse i internationale fora. Til gengæld samarbejder friserne i Slesvig-Holsten meget nært med det ca. 500.000 personer store frisiske mindretal i Nederlandene, som dér besidder en forfatningssikret status med f.eks. frisisk som andet rigssprog ved siden af nederlandsk.¹⁰

Det danske mindretals erfaring

Det danske mindretal i Sydslesvig har siden 1945 deltaget i fire forskellige former for institutionaliseret dialog mellem mindretallet på den ene og de tyske myndigheder på den anden side.¹¹ I første omgang blev det danske mindretal i 1950 ligeberettiget part i det særlige *Kontaktudvalg vedrørende Sydslesvig*, der blev nedsat på grundlag af bestemmelserne i Kiel-erklæringen af 26. september 1949, som sikrede det danske mindretals rettigheder i Slesvig-Holsten.¹² I denne erklæring, afgivet af den slesvig-holstenske delstatsregering og godkendt af Landdagen i Kiel, anerkendes bl.a. det fri valg af nationalt tilhørsforhold. Dette princip udtrykkes som regel på tysk i sentensen: »*Minderheit ist, wer will*«. Kontaktudvalget fungerede selv i en periode med store spændinger og vedholdende åben konflikt mellem mindretallet og myndighederne helt frem til oktober 1958. Udvalget omfattede tre repræsentanter for den slesvig-holstenske regering og tre repræsentanter for det danske mindretal. Desuden blev der udpeget en sekretær, der tilhørte mindretallet, og som havde kontor i Flensborg. Dette første Kontaktudvalg blev efter den 13. september 1955 den sidste rest af Kiel-erklærin-

gen, da den slesvig-holstenske landsregering under ministerpræsident Kai-Uwe von Hassel besluttede at ophæve Kiel-erklæringen med den begrundelse, at Bonn-erklæringen af marts 1955 havde gjort den førstnævnte overflødig. Kontaktudvalget vedrørende Sydslesvig dannede et forum for praktisk og målrettet problemløsning. Her blev en lang række enkeltsager drøftet og kunne i mange tilfælde løses ad praktisk vej.

Samme dag, som Kiel-erklæringen blev ophævet, besluttede den slesvig-holstenske landdag at nedsætte et særligt *landdagsudvalg for det danske mindretals anliggender*. Det fungerede frem til 1958, da det danske mindretals politiske parti SSW (Sydslesvigsk Vælgerforening) på ny blev repræsenteret i landdagen.¹³ Udvalget fungerede som regulært landdagsudvalg og talte repræsentanter for alle delstatsparlamentets fraktioner. Desuden var SSW repræsenteret ved to rådgivende ekspertmedlemmer uden stemmeret, der kunne tage stilling til de landdags-sager, der måtte være af særlig interesse for det danske mindretal. Det var tænkt som en erstatning for, at det danske mindretal efter valget i 1954 ikke længere var repræsenteret i landdagen. I første omgang syntes udvalget at fungere efter hensigten og til begge parter store tilfredshed. Mindretallets repræsentanter Samuel Münchow og Berthold Bahnsen kunne præsentere problemområder og fremsætte ønsker om politisk handling. Imidlertid fik de ingen mulighed for at deltage i den generelle politiske debat. Allerede i 1957 stod det klart, at udvalget havde begrænset betydning, og arbejdet ophørte reelt. I stedet satsede det danske mindretal på to repræsentationsstrategier: På den ene side var det primære mål at opnå valg til Landdagen i Kiel ved delstatsvalget i 1958. Som umiddelbar følge af Bonn-erklæringen havde landdagen i maj 1955 fri-

taget SSW for spærregrænsen; derefter skulle SSW blot opnå tilstrækkeligt med stemmer til at vinde det yderste mandat i Landdagen – dvs. ca. 17-20.000 stemmer. Det lykkedes ved valget i 1958 og ved samtlige efterfølgende delstatsvalg, senest i 2000 da SSW med 60.000 stemmer fik indvalgt 3 repræsentanter i Landdagen. På den anden side satsede mindretallet med udgangspunkt i federaliseringen af mindretalsspørgsmålet i kraft af Bonn-erklæringen på en formaliseret repræsentation i Bonn.

Denne tredje dialogform var fra mindretallets side oprindeligt tænkt som en *politisk repræsentation i den vesttyske hovedstad*. Dette ambitiøse mål stødte i begyndelsen på velvilje i Bonn og København, men måtte senest opgives, da den danske regering klart signalerede, at den ikke længere var tilhænger af en sådan ordning.¹⁴ Her spillede det ikke mindst en rolle, at København under forhandlingerne med Bonn forud for regeringserklæringerne i marts 1955 kategorisk havde afvist etableringen af et kontaktudvalg mellem mindretal og flertal. I stedet valgte det danske mindretal en alternativ repræsentation, der blev betalt via statsbevillingen fra København: Der blev ansat en journalist, som skulle dække forbundspolitiske begivenheder for mindretallets to aviser *Flensburg Avis* og *Südschleswigsche Heimatzeitung*. Det var imidlertid slet ikke de to aviser, der stod som ansættende myndighed. Korrespondenten var ansat af den fælles ledelse for den kulturelle hovedorganisation SSF (Sydslesvigsk Forening) og SSW og skulle repræsentere mindretallets interesser i Bonn. Første repræsentant blev Jacob Kronika fra 1959. Da han allerede i 1960 blev chefredaktør for *Flensburg Avis*, overtog journalisten Karl Christiansen funktionen. Da denne søgte sin afsked i 1963, blev funktionen ikke genbesat, selv om der blev

truffet beslutning om ad åre at finde en ny repræsentant. Det skete aldrig.

I stedet gik udviklingen hen imod en *udvalgsløsning*. I første omgang så det ud, som om det danske mindretal ville kunne profitere af, at det tyske mindretal i Danmark havde mistet pladsen i Folketinget i 1964, hvorpå den danske regering indledte forhandlinger med det tyske mindretal om et kontaktforum ved den danske regering.¹⁵ Det førte til aktivitet i den vesttyske forbundsdag, hvorfra der blev udsendt et virvar af hensigtserklæring, som kom bag på det danske mindretal. Mindretallet satsede på en repræsentationsform, der skulle inddrage Forbundsdagen i et politisk udvalg. Midt i disse forhandlinger var kontaktudvalget mellem den danske regering og det tyske mindretal, blevet dannet i København. Så tog pludselig forbundsregeringen i Bonn affære, og i løbet af kort tid blev der i sommeren 1965 dannet et tilsvarende Kontaktudvalg for det danske Mindretal ved forbundsindenrigsministeriet i Bonn. I forbindelse med udvalgskonstitueringen fastslog den daværende vesttyske kansler Ludwig Erhard, at der var tale om en europæisk model for løsning af mindretalsspørgsmål.¹⁶ Selv om der reelt var tale om en improviseret løsning, kom dette ny kontaktudvalg efter nogle startvanskeligheder i de første par år til at fungere i praksis, og har fra 1967 dannet forum for den institutionaliserede dialog mellem det danske mindretal og de tyske forbundsmyndigheder. Reelt har udvalgets betydning dog været aftagende, idet der blev stadig længere mellem principielle problemstillinger. I stedet blev der tale om en afklaring af praktiske spørgsmål.

Fælles for disse fire dialogformer er, at de har givet anledning til konkret problemløsning, som har bidraget til en bedre forståelse mellem mindretal og flertal selv i perioder, hvor det overordnede forhold har været præget af

spænding og konflikt. Den eneste institutionsform, der har fungeret mindre godt, var den utraditionelle repræsentation i Bonn. Presserepræsentanten blev aldrig til nogen lobbyist og kunne derfor heller ikke agere politisk påvirkende over for forbundsmyndighederne. Dens væsentligste betydning ligger efter alt at dømme i, at der blev etableret en informationskanal, der over for forbundsregeringen viste, at det danske mindretal fandtes, og som omvendt formidlede informationer til mindretallet om forbundspolitiske tendenser.

De tyske mindretal i Danmark

Det kan formodes, at den oprindeligt tilstræbte repræsentation i form af et egentligt dansk mindretalskontor i Bonn ville kunne have haft større gennemslagskraft. I samtiden kunne dette koncept ikke realiseres, ikke mindst fordi den danske regering tog afstand derfra. I 1980'erne findes der til gengæld et tilsvarende, anderledes positivt eksempel netop fra København. Her blev der i 1983 etableret et sekretariat for det tyske mindretal i tilknytning til Statsministeriet med chefredaktøren for det tyske mindretals avis *Der Nordschleswiger*, Siegfried Matlok, som energisk daglig leder. Han har formået at fungere som dygtig lobbyist, der har kunnet påvirke den politiske beslutningsproces i gunstig retning for det tyske mindretal.¹⁷ I praksis har sekretariatet overtaget en del af de funktioner, der tidligere lå i Kontaktudvalget. I grunden er Matloks funktion i København identisk med den, det danske mindretal tilstræbte i slutningen af 1950'erne. Forskellen er imidlertid, at det danske mindretal ønskede at etablere sin egen repræsentation, mens det tyske mindretals sekretariat er blevet etableret af den danske regering. Den danske regering har tilmed inddraget Matlok direkte i

det udenrigspolitiske arbejde: Han har deltaget som ekspert i CSCE/OSCE-møder om mindretals spørgsmål, har været medlem af regeringens særlige OHDIR-udvalg for menneskerettighedsspørgsmål og har deltaget i arbejdet i Cahmin-udvalget, som forberedte Europarådets rammekonvention for mindretalsrettigheder. Eftersom det danske mindretal i Sydslesvig – efter at repræsentationsordningen blev opgivet i 1963 – ikke har forsøgt at få etableret et kontor i Bonn hhv. Berlin i lighed med det tyske mindretal i København, er de danske sydslesvigere ikke tilsvarende blevet aktivt involveret i Tysklands internationale minoritetspolitik. Eneste bemærkelsesværdige undtagelse er, at det tyske udenrigsministerium i begyndelsen af 1990'erne så sig nødsaget til at følge Danmarks eksempel ved at invitere den daværende landdagsmand for SSW i Kiel, Karl Otto Meyer, til at deltage i CSCE-konferencerne i Geneve og Moskva samt SSW-landsformanden Wilhelm Klüver til CSCE-konferencen i Warszawa som medlemmer af den tyske delegation.¹⁸ Det interessante er således, at der i dag i København findes et positivt eksempel på institutionaliseret dialog i form af et mindretalskontor, som hidtil ikke har givet anledning til bestræbelser på at få etableret en tilsvarende institution for det danske mindretal i Bonn eller Berlin. Det skal dog nævnes, at det danske mindretals kulturelle hovedorganisation Sydslesvigsk Forening inden for rammerne af det uformelle samarbejde mellem de nationale mindretal i Tyskland: danskerne, nordfriserne, sorberne og de tyske sigøjnere: sinti og roma i 1996 gjorde et forgæves forsøg på at få etableret en mindretalskommitteret udpeget af forbundsregeringen i Bonn.¹⁹

Kontaktudvalget mellem det danske mindretal og Bonn blev reelt kopieret efter det udvalg, den danske regering og det tyske mindretal enedes om i

1965. Det blev dannet som følge af, at det tyske mindretalsparti Slesvigsk Parti ikke opnåede genvalg til folketinget i september 1964. Det tyske mindretals kontaktudvalg havde oprindeligt den danske statsminister som formand, men blev i 1971 overført til Indenrigsministeriet. Da udvalget var etableret som erstatning for Slesvigsk Partis repræsentation i Folketinget, blev dette udvalg opløst i årene 1973-79, da det tyske mindretal som følge af et valgteknisk samarbejde med Centrum-Demokraterne opnåede parlamentarisk repræsentation. Kontaktudvalget blev reetableret i 1979.

Der kan konkret påvises en gensidighed i de to landes praktiske mindretalspolitik: Vesttyskland etablerede et kontaktudvalg for mindretalsdanskerne, fordi Danmark havde dannet et for mindretalstyskerne. Senere justerede Danmark det ny kontaktudvalg efter vesttysk mønster ved at flytte det fra statsministerens til indenrigsministerens ansvarsområde. Dette er blot ét konkret eksempel på en gensidighed i det dansk-tyske grænse-land, der kan på- og udpeges, men som ikke desto mindre til hver en tid har været udtalt og underforstået. Derfor er der heller ikke åbent fra mindretal- lenes side blevet argumenteret med et »de har, og derfor skal vi også have«. Tværtom var det sådan, at det danske mindretal forud for nedsættelsen af Kontaktudvalget i 1965 bevidst tog afstand fra en sådan gensidighed og understregede, at det var op til »herbergsstaten« (dvs. den stat, mindretal- lene lever og er statsborgere i) at finde løsninger for det pågældende mindretal.

Kernen i den dansk-tyske mindretalserfaring?

Det kan hævdes, at det netop er den institutionaliserede dialog, der udgør kernen i den dansk-tyske mindretals-

erfaring. Rammerne blev skabt ved hjælp af regeringserklæringer: Kiel-erklæringen fra 1949 og især de to parallelle København- og Bonn-erklæringer fra 1955. Det var dog konkret ved hjælp af forskellige samarbejdsfora, at hensigterne blev realiseret. Såfremt der kan udledes en lære af det dansk-tyske grænse-land vil disse dialogfor- mer således være et særdeles godt bud. Det gælder, selv om der samtidig skal tages højde for, at disse fora formentlig kun har kunnet fungere i praksis på baggrund af en række helt konkrete forudsætninger, der ikke er givet alle andre steder med etniske og nationale konflikter.

Det gælder navnlig for udviklingen efter 1955: Danmark og Vesttyskland havde så meget til fælles i sikkerheds- og økonomipolitisk henseende, at ingen af parterne var interesseret i at lade mindretallene udgøre noget konfliktpotentiale. Interesse- og værdifæl- lesskabet dannede forudsætningen for afspænding og skabte den vilje til konfliktløsning, der var altafgørende. Reelt blev mindretal- lenes status derfor nedgraderet fra aktivt subjekt til passiveret objekt for mindretalspolitikken. Det kunne kun lade sig gøre ved hjælp af vedholdende og omfattende økonomisk støtte til de to mindretal. Konfliktpotentialet blev reelt afskærmet ved at etablere en omfattende kulturel autonomi for mindretallene på begge sider af grænsen, hvor de kunne bevare deres etniske identitet og udfolde sig inden for egne institutioners og organisationers rammer. De to lande kunne producere et tilstrækkeligt materiel- t overskud til at muliggøre og finansiere den kulturelle autonomi. Mindretal- lenes behov og krav blev dækket ved statstilskud. Dermed forsvandt incitamentet til at optræde som subjekt og politisk aktør i sammenhænge, der gik ud over en reelt integreret politisk deltagelse i flertalssamfundet. Den institutionaliserede dialog bidrager til,

at forholdet mellem mindretal og flertal præges af løbende information og praktisk problemorienteret samarbejde.

Afslutning

Forholdene på mindretalsområdet i det dansk-tyske grænseland karakteriseres ofte som en europæisk mindretalsmodel. I den forbindelse fremhæves bl.a. København-Bonn-erklæringerne fra 1955 som eksempel til efterfølgelse andetsteds. Der findes imidlertid andre, konkrete erfaringer i forholdet mellem minoritet og majoritet i grænselandet, der kan betegnes som mekanismer, og som med fordel vil kunne overføres til andre etniske konfliktregioner. Inden for begrebsrammen »institutionaliseret dialog« er det ved konkrete eksempler fra det dansk-tyske grænseland søgt belyst, hvorledes flertal og mindretal inden for et formaliseret samarbejde kan virke afspændende, formidlende og konfliktløsende. Det er muligt at anskue netop denne erfaring med en institutionaliseret dialog som kernen i den slesvigske minoritetserfaring. Det er konkrete fora for samtale og forhandling, der har dannet den pragmatiske og praktiske ramme omkring den proces, som har ført frem til opløsningen af de nationale spændinger i det dansk-tyske grænseland. Det nationale modsætningsforhold er aktuelt blevet omformet til en brydning af interesser og en konkurrence om attraktive værdier. Det har igen affødt en stigende diffusion mellem mindretal og flertal. Som sådan har den institutionaliserede dialog i det dansk-tyske eksempel haft en langt større betydning end konventioner og andre internationale aftaler på mindretalsområdet.

Noter:

1. Se en række centrale bidrag til belysning af dette forhold i antologien: Slesvigsk grænse-lære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa? Vandkunsten 7/8, april 1992. Den daværende slesvig-holstenske ministerpræsident Helmut Lemke omtalte allerede i februar 1965 mindretalsordningen som en »Modell für Europa«, Südschleswigsche Heimatzeitung, 27. februar 1965.
2. Se: Forty Years of Cooperation in the Border Region. The Copenhagen-Bonn Declarations concerning the Rights of Danish and German Minorities in the Border Region. 40Th Anniversary of the Copenhagen-Bonn Declarations, Copenhagen 1995. Heri aftrykkes dels den danske og vesttyske regeringserklæring om de respektive mindretals rettigheder af 29. marts 1955 og den fælles rapport til CSCE-mødet i Warszawa, 24.-28. maj 1993.
3. Den hidtil bedste og mest omfattende fremstilling af København-Bonn-erklæringernes tilblivelse gives i: Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955, I-II, Aabenraa 1997, s. 438-557. Hidtil er de to regeringserklæringers virkningshistorie endnu ikke blevet systematisk undersøgt.
4. »ECMI was established in Flensburg (...) in order to draw from the encouraging experience of peaceful coexistence between minorities and majorities achieved here«, www.ecmi.de/about.htm. Se omkring tilblivelsen Henrik Becker-Christensen: Betænkning om et Europæisk Centrum for Mindretalsspørgsmål, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 2. september 1994, hvori der også henvises til protokoller over møderne i den danske-tyske forberedelseskomite.
5. Se for en analyse og diskussion af den slesvigske model Jørgen Kühl: På vej mod den slesvigske model. Mindretallene i det danske-tyske grænseland 1955-1995, 1995. Senest revideret, udvidet og ajourført som Jørgen Kühl: The Schleswig Experience, Aabenraa 1998, der bl.a. forsøger at perspektivere København-Bonn-erklæringernes betydning. Sammenlign endvidere med Karl Christian Lammers: Konflikte und Konfliktlösungen in der dänisch-deutschen Minderheitenfrage. Ein Beispiel für Europa?, Historische Mitteilungen 10/97, Heft 2, s. 268-279. Mindre analytisk, men solidt beskrivende er Karl-Rudolf Fischer og Kurt Schulz: Vom Kanon der Kulturen. Minderheiten- und Volksgruppenpolitik in Schleswig-Holstein als Architektur des Friedens, Bräist/Bredstedt 1998. Fischer var dengang embedsmand ved landagens præsidium i Kiel, men blev ved del-

- statsvalget i 2000 landdagsmedlem og formand for europaudvalget i Kiel, mens Schulz var den slesvig-holstenske ministerpræsidents særlige grænselandskommitterede, men blev i 2000 efterfulgt af Renate Schack på denne post.
6. Se f.eks. Bundesministerium der Justiz: Schutz nationaler Minderheiten in Europa. Texte, Materialien, Erläuterungen zum Rahmenübereinkommen des Europarats zum Schutz nationaler Minderheiten, Bonn u.å. (1998). En række internationale mindretalsaftaler dokumenteres i: Mindretalspolitik, 1996, s. 377-444. I forbindelse med ratificeringen af Rammekonventionen forpligter staterne sig til at aflægge rapport over implementeringen. Den danske regerings første rapport blev aflagt i foråret 1999. Se Denmark's first report under the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities, Ministry of the Interior, March 1999.
 7. Der foreligger hidtil ingen systematisk gennemgang, endsigse vurdering af sådanne kontaktgremier på minoritetsområdet. Forskellige konkrete eksempler nævnes dog i forskellige sammenhæng, således bl.a. i Mindretalspolitik, København 1996 og Jørgen Kühl: Tyskere i Øst, 1997. Se i øvrigt for en koncentreret gennemgang af minoritetsproblemer i dagens Europa: Georg Brunner: Nationality Problems and Minority Conflicts in Eastern Europe, Gütersloh. På dansk foreligger endvidere meget summarisk Jørgen Kühl: Nationale mindretal ude i Europa, Grænseforeningens årbog 1999. Hverken her eller i nogen anden foreliggende publikation om emnet problematiseres dialog-aspektet som praktisk anvendeligt konfliktløsningssinstrument.
 8. Se for en summarisk karakteristik Info-Dienst Deutsche Aussiedler, Nr.100, April 1999.
 9. Se Bericht zur Arbeit der dänischen Minderheit, der deutschen Minderheit in Nord-schleswig, der friesischen Volksgruppe und der deutschen Sinti und Roma für die 13. Legislaturperiode 1992-1996, Kiel 1996 og Bericht zur Arbeit der dänischen Minderheit ... für die 14. Legislaturperiode 1996-2000, Kiel 1999.
 10. Se om friserne i øvrigt Thomas Steensen: Die Nordfriesen. Kleines Volk in Schleswig-Holstein, Bredstedt 1992. I Tyskland anerkendes officielt fire minoritetsgrupper, der nyder beskyttelse under Europarådets ramme-konvention: Danskerne i Sydslesvig (ca. 50.000 personer), sorberne i Brandenburg og Sachsen (ca. 60.000), friserne (ca. 50-60.000 i Slesvig-Holsten, hvoraf ca. 10.000 taler frisisk og yderligere 20.000 forstår frisisk; ca. 2.000 i Saterland ved den tysk-nederlandske grænse) samt de tyske sigøjnere: sinti og roma (ca. 70.000 i alt). Jvf. Erklärung der Bundesrepublik Deutschland bei der Zeichnung des Rahmenübereinkommens zum Schutz nationaler Minderheiten am 11. Mai 1995, Bundesgesetzblatt Jahrgang 1997 Teil II Nr.31, Bonn 29. juli 1997, s. 1418.
 11. Det første forsøg på en syntese af det danske mindretals politiske historie efter 1945 foreligger nu i form af Lars Henningsen m.fl.: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998, (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 38), Flensborg 1998. En »light-udgave« findes i: Martin Klatt og Jørgen Kühl: SSW. Mindretals- og regionalparti i Sydslesvig, (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig nr. 39), Flensborg 1999. Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig I-II, Aabenraa 1997, giver en koncis og yderst kompetent beskrivelse af Kontaktudvalget vedrørende Sydslesvig i tiden 1950-55. Den følgende fremstilling bygger på disse bøger.
 12. Kiel-erklæringen er aftrykt i: Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet, (Gegenwartsfragen 69), Landeszentrale für politische Bildung Schleswig-Holstein, Kiel 1993, s. 228-230. En dansk oversættelse findes i Klatt og Kühl: SSW, s. 8-9. Omstændighederne omkring tilblivelse af Kiel-erklæringen beskrives udførligt af Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig, s. 15-141. Se endvidere Martin Höffken: Die »Kieler Erklärung« vom 26. September 1949 und die »Bonn-Kopenhagener Erklärungen« vom 29. März 1955 im Spiegel deutscher und dänischer Zeitungen, Frankfurt am Main etc. 1994.
 13. Se fremstillingen i Lars Henningsen m.fl.: SSW, s. 219ff.
 14. Sst., s. 247-53.
 15. Se for en udførlig fremstilling sst., s. 280ff.
 16. Citeret efter Kontaktudvalget i Bonn, Grænsevagten 1965, s. 171.
 17. Siegfried Matlok gør løbende rede for sit arbejde som sekretariatsleder i det tyske mindretals fælles årsberetning, senest Grenzland »97«. Informationen und Hinweise zu aktuellen Fragen des Grenzlandes aus der Sicht der deutschen Volksgruppe, Aabenraa, s. 54.
 18. Se f.eks. Sydslesvigsk Årbog. Dansk virke i grænselandet 1990-91, Flensborg 1991, s. 28ff.
 19. I den forbindelse blev der for SSF udarbejdet en betænkning: Formen einer engeren koordinierten Interessenwahrnehmung und -vertretung der traditionellen Minoritäten in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Denkschrift, Flensborg 1996.

Anmeldelser

Hans Jørgen Frederiksen og Kirsten Kjørulff (red.): Den lyse middelalder. 10 foredrag om kristen spiritualitet, Forlaget Anis, 1999, 228 s., 249 kr.

Middelalderåret 1999 var ikke sådan at holde sammen på. Det var bygget op om initiativer fra neden, og ikke alle havde tid til at vente på, at året fik en officiel åbning. Rundetårns udstilling om Hildegard af Bingen løb allerede af stablen i efteråret 1998, men varslede godt fordi den havde store besøgstal. Derfor er det også spændende at se, hvad de til udstillingen knyttede foredrag indeholder, som nu udgives.

Det drejer sig om i alt 10 foredrag. De er primært kronologisk ordnet, således at de fire indlæg, der direkte omhandler Hildegard af Bingen (1075-1150), er omkranset af artikler, der dels omhandler klosterlivets tidlige udvikling med vægt på Benedikts regel og den angelsaksiske tradition, dels Hildegards arvtagere, dvs. senmiddelalderlige mystikere (her må det i øvrigt undre, at Mester Eckart ikke er taget op til selvstændig behandling). Udenfor falder bogens første og sidste artikel. Indledningen er skrevet af Brian Patrick McGuire og former sig som et forsvar for middelalderens relevans i det moderne samfund. Antologien rundes af med en ekskursion til lægevidenskaben, hvis lære om de fire væsker sikkert har tiltalt tilrettelæggerne, men som foredragsholderen Anna-Elisabeth Brade kun behandler som et af flere relevante træk. Dermed berøres et centralt kendetegn for foredragene. De er alle – på nær sidstnævnte bidrag – passioneret optaget af middelalderens helhedstænkning og livsanskuelse, ikke mindst som den kom til udtryk inden for rammerne af en kristen mystisk tradition. På den måde er samlingen en glimrende kommentar til den relevansdebat, der har været inden for historikerfaget, hvor troen på objektive kriterier blev gjort til skamme. Den subjektive relevans har det som altid fint.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor meget klogere bogen gør en på emnet. Trods et sobert indlæg fra Klaus Holms side, der overskueligt demonstrerer, at middelalderens vilkår, og dermed også dens tænkning, var vidt forskellig fra vores, ser de færreste indlæg problemer i at forstå de middelalderlige mystikere. Det havde deres samtidige ellers ofte problemer med, og nutidige forskere har det stadigvæk. Forenklet udtrykt er der en tendens til ukritisk at overføre svarene fra moderne holistisk tænkning tilbage til middelalderen. På den måde er de vises sten, som anmelderen lykkeligtvis ikke har skullet læse om, allerede fundet, før undersøgelsen går i gang.

Bogens værdi ligger derfor for mig at se først og fremmest i, at den kan give mange en første introduktion til et ellers vanskeligt emne. Kirsten Grubb Jensens artikel om Den hellige Frans af Assisi er således præget af stor fortrolighed med emnet og hendes ubesværede fremstilling er en fornøjelse at læse.

Lars Bisgaard

Bent Bang Larsen: Man huggede i stene. Romansk kirkekunst nordenfjords, Nordtryk A/S, 1999, 64 s., 195 kr.

Det er en interessant bog, lederen af Sæby Museum museumsinspektør Bent Bang Larsen har skrevet. *Man huggede i stene* er veldisponeret og rigt illustreret med fotografier af Peter Haagen og med tegninger af Henrik Bygholm. Billedsiden udgør en vigtig del af bogen, i kvalitet og omfang, og som grundmateriale i formidlingen. Brug af tegninger i historiske bøger kan være problematisk, men er i dette tilfælde både relevant og givende, idet tegneren til tider kan gengive detaljer, som kun vanskeligt kan fremhæves af fotografen, som tegningen af søjlebasen fra Ræhr kirke s. 8 og af fonten i Sennels kirke s. 49. Fotografierne står dog ikke i skyggen af tegningerne. Bogen bugner af vellykkede optagelser af in- og exteriører, herunder også vanskelige detailmotiver, alle gengivet i farve. Blot nogle få dårlige optagelser findes, som billedet af Gøttrup kirke s. 16, hvor halvdelen af helsidebilledet udgøres af en mudret og uskarp forgrund, og af korvinduets i Hørmested kirke s. 39, hvor belysningen svigter.

På den begrænsede plads, der således er til rådighed for brødtækst, behandles et endog meget stort emne, nemlig den romanske stenhuggerkunst nordenfjords. Nordenfjords vil i denne sammenhæng sige nord for Limfjorden, men bortset fra denne nordenfjordske indforståethed i undertitlen løser Bent Bang Larsen den krævende opgave på overbevisende måde. Efter en kunst- og stilhistorisk indledning og en redegørelse for kirkerne og kirkekunsten i middelalderen, for stenskulpturen og dens mestre og stenes motivverden, går forfatteren tematisk til værks med undersøgelse af portaler og billedkvadre, gravsten og døbefonte. Lokale særpræg fremhæves, grupper af ensartede typer indkredses, og der redegøres for regionale, nationale og internationale forudsætninger og inspirationskilder, og mangel på samme, ofte i polemik med den tidligere forskning på feltet, som i forbindelse med »værkstedstraditionen«, s. 22, 24 og 62. Bent Bang Larsen søger imidlertid også

bag om mesteren ind i den romanske skulpturs forestillingsverden, den katolske kirkes verdenssyn og den nordjyske udgave heraf, og her er bogens væsentligste bidrag til den kirkehistoriske litteratur vel nok, at »også *nordenfjords udgør den* (dvs. den romanske stenhuggerkunst) *en forunderlig blanding af folketro og kristentro, åbenbart for enhver, der går på opdagelse iblandt den*« (s. 58). Bent Bang Larsens bog er en god rejsefører på en sådan opdagelsestur i det nordjyske.

Bogen afsluttes med et kort over Nordjylland med angivelse af omtalte kirker, en liste med forslag til videre læsning og et noteapparat. De to sidstnævnte sammen med bogens emne, der mere er et nationalt end et nordjysk fænomen gør, at bogen også med udbytte kan læses søndenfjords, for nu at slutte i forfatterens tone.

Henrik Gjøde Nielsen

Tatjana Fjodorova, Birgit Leick Lampe, Sigurd Rambusch og Tage Sørensen: Martin Spangsborg. En dansk opdagelsesrejsende i russisk tjeneste, 1999, 295 s., 290 kr.

Den russiske ekspansion i første halvdel af 1700-tallet var, som i senere tider, både rettet mod Europa og mod Asien. I Sibirien var der primært tale om et kolonisationsarbejde, hvor etableringen af forter og byer samt simpel udforskning og kortlægning var det overordnede. Det var nødvendigt at indforskrive udenlandsk know-how, og bl.a. af politiske grunde valgte russerne folk fra lande, som ikke ville udgøre nogen trussel i østen. Af danskere er Vitus Bering mest kendt, men hovedpersonen i denne bog, Martin Spangsborg (169x-1761), udøvede nogenlunde samtidigt også en betydelig indsats under de to ekspeditioner omkring Kamtjatka (1725-30 og 1733-43).

Der er blevet skrevet meget om ekspeditionerne; men primært med udgangspunkt i ekspeditionernes leder, Vitus Bering, og (af russiske historikere) om Spangsborgs kollega, A.I. Tjirikov. En del af litteraturen er meget tendentiøs: forfatterne har haft deres personlige og især nationale sympatier. Denne bog bygger i væsentlig grad på russisk arkivmateriale fra flådearkivet i St. Petersborg, dels på et omfattende oplæg fra tidlige vicedirektør ved flådearkivet, Tatjana Fjodorova. På trods af omfattende kildestudier er det ikke lykkedes at finde frem til oplysninger om Martin Spangsborg, før han er indtrådt i russisk tjeneste. Selv hans fødested, Spangsborg i Jerne sogn ved Esbjerg, stammer fra en oplysning, han gav til en medrejsende!

Den første ekspedition foregik samlet, bortset

fra en del af turen gennem Sibirien til Okhotsk, hvor Spangsborg ledede transporten af tungt gods. I Okhotsk byggedes et skib, som sejlede til Kamtjatka, hvor endnu et skib blev bygget. Herfra sejlede op langs østkysten til det stræde, som senere blev opkaldt efter Bering. Her besluttede Bering efter at have rådført sig med sine officerer at vende om, idet han nu mente at være sikker på, at der ikke var nogen landtange mellem Asien og Amerika. Det var der heller ikke, men teoretisk kunne der længere mod nord være en bue, som forbandt de to kontinenter. Der var derfor dengang en vis kritik af Berings beslutning (som blev støttet af Spangsborg). Ud over denne lidt omtvistede opdagelse af Beringstrædet var udbyttet af ekspeditionen en langt bedre kortlægning af Sibirien, både dets indre langs rejseruterne og kysterne.

Den anden ekspedition skulle dels udforske søvejene til Amerika og til Japan fra Kamtjatka, ishavskysten fra Arkhangelsk til Ob samt endelig kortlægge Kurilerne. Spangsborgs arbejde var for en stor del i det forberedende arbejde, idet så godt som alt skulle udføres på forskellige steder i Sibirien, ligesom der skulle skaffes proviant fra lokale embedsmænd. Af selve opdagelsesrejserne skulle han stå for undersøgelsen af søvejen fra Kamtjatka til Japan og kortlægningen af Kurilerne. Omfanget af forberedelserne kan ses af, at Spangsborg stod for bygningen af to fartøjer i Jakutsk, før han drog videre, og i årene 1734-37 stod han for opbygningen af værft og anlæg i Okhotsk. Samarbejdet med de lokale embedsmænd undervejs var meget ringe, og ofte måtte der tages beslutninger, som var på kanten af instruksen. Dette skulle give anledning til mange klager senere. Først i 1738 kunne Spangsborgs ekspedition stå ud med tre skibe. Pga. de vanskelige forhold blev kun Kurilerne kortlagt det år, men det næste lykkedes det at nå til Japan. På trods af at Japan var lukket af for fremmede, og kontakten blev sporadisk, lykkedes det dog for en af hans kaptajner på trods af instruksen at få tættere kontakt med beboerne. En sidste rejse i 1742 måtte opgives undervejs pga. læk i skibet.

Ekspeditionerne bar præg af stridigheder, ikke blot med de lokale, men også ekspeditionslederne indbyrdes. De ærekræds og ambitiøse officerer havde for vane at indsende klager over hinanden (og det giver et godt, om end tendentiøst, kildemateriale), og man gik ikke af vejen for fejltolkninger på grænsen til ulydighed, hvis det kunne give et bedre personligt resultat. Efter Berings død 1741 opstod der selvfølgelig strid om, hvem som skulle have den øverste ledelse, og her gik Tjirikov, en af Spangsborgs fjender, af med sejren. Desuden blev ekspeditionerne inddraget i politiske stridigheder i St. Petersborg, og enden på det hele blev, at ekspeditionerne indstilledes. I den forbindelse under-

søgte klagerne mod Spangsborg, og han måtte bruge sin tid på at forsvare sig i en overgang under arrest, til dommen faldt 1747. Kun på enkelte punkter blev han kendt skyldig, og straffen var allerede udsonet i forbindelse med arresten.

Fra 1749 var Spangsborg i Arkhangelsk, hvor han hurtigt blev indviklet i en ny sag pga. et skibsforslis, men blev dog til sidst frifundet. Imidlertid bevirkede disse sager, at han blev forbigået ved forfremmelser, og han kom heller ikke mere i tjeneste inden sin død. I bogen er der en større gennemgang af de enkelte retssager. Det kan virke lidt omstændeligt, men her kommer man nu dybere ned i forholdene. Desuden er det velbegrunderet, idet der har været megen diskussion om disse sager.

Meget af bogen går med beskrivelser af rejser fra sted til sted og vanskelighederne derved. Det kan til tider virke lidt uoverskueligt og langtrukket for den, som ikke er meget inde i Sibiriens geografi. Der er gengivet lidt etnografisk materiale fra Spangsborgs tid. Til sidst søges at give en karakteristik af Spangsborg. Den går primært på de militært-faglige egenskaber i forbindelse med klagerne, og det kunne være rart, hvis undersøgelsen gik lidt videre end et indlæg i den eksisterende diskussion. Om den ene eller anden officer havde ret i denne eller hin afgørelse, kan være svært at afgøre i dag. Det kunne have været spændende med en vurdering af, hvordan det var at være udenlandsk officer i Rusland. Ellers er der mange gode eksempler, hvor rejsebeskrivelserne bliver sat i en større sammenhæng. En vurdering af Spangsborgs kartografiske egenskaber er der kun små tilløb til, (og det nævnes, at man ikke har søgt at gøre det). Det turde være lidt synd, for det var netop noget, han huskes for i dag.

Peter Korsgaard

Christian Larsen (udg.): Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1999, 505 s., 300 kr.

Nicolai Edinger Balle (1744-1816) var Sjællands biskop mellem 1783 og 1808, og hans embedsperiode faldt sammen med en kirkelig brydnings-tid. Under inspiration af oplysningsfilosofien blev der nu åbent sat spørgsmålstegn ikke blot ved kirkens nedarvede lære (f.eks. Jesu mirakler, Opstandelsen, Himmelfarten og Treenigheden), men også ved kirken som institution og gejstligheden som stand, og mulighederne for offentligt at fremsætte denne kritik var så vide som ingensinde før. De mest yderligtgående kritikere blev kaldt rationalister. Kirken og dens mænd kunne således komme ud for beskyldning

ger for at være folkefordummende og parasitære. I den situation blev en del præster usikre i deres præsterolle og søgte et langt stykke hen ad vejen at give indrømmelser til deres kritikere. Balle selv bevægede sig også moderat i forhold til den nedarvede lære. Det viser hans *Evangelisk-christelige Lærebog* 1791 (forfattet sammen med hofpræsten Christian Bastholm), som alle i Danmark, der skulle konfirmeres frem til 1856, skulle stifte bekendtskab med og helst lære udenad. Ironisk nok betød Balles afblegede ortodoksi, at han i sin eftertid blev betragtet som alt for rationalistisk, mens han i sin egen samtid var blevet anset for ikke tilnærmelsesvis rationalistisk nok. Ellers søgte Balle som biskop at imødegå de mange kirkekritikere, dels ved at udgive tidsskriftet *Bibelen forsvarer sig selv* (1797-1802), hvori han søgte at gendrive alle angrebene på religion og kirke, store som små, dels ved at holde orden i kirkens egne rækker gennem flittig visitatsvirksomhed i sit stift. I alt 5 visitatsure gennem stiftet blev det til i hans embedstid, og det er Balles optegnelser fra de to sidste visitatsrejser (hvor han ikke nåede helt gennem den femte og sidste), som Kildeskriftselskabet nu har ladet udgive ved cand. mag. Christian Larsen. Og det er der gode grunde til, for ikke blot er visitatsbøgerne centrale kilder til kirke- og præstehistorie, men også til skolehistorie (idet undervisningsforholdene lå i kirkeligt regi), personalhistorie og til lokalhistorie generelt.

Således er hver enkelt præst, degn og skolelærer blevet vurderet, og kundskabsniveauet hos sognets ungdom, som blev overhørt ved visitatsgudstjenesten, karakteriseret under ét, ligesom der forekommer bemærkninger om menighedens fremmøde. Selv om der var mødepligt, blev denne ikke altid taget alvorligt. Karakteristikkerne af præster og degne er personlige, åbenhjertige og farverige. I forbindelse med visitatsen i Skamstrup og Frydendal sogne ved Holbæk i 1803 noterede Balle således, at sognepræsten hr. Schonning »prædikede over 2 Tim. 3,13-17 opbyggeligt, smukt og rørende. Han catechiserer [dvs. overhører ungdommen i kristendoms-kundskab, anm.] og messer godt. Degnen Msr. Heyde synger godt og catechiserer meget vel« (s.193). Og i 1805 hedder det om præsten hr. Lund i Keldby på Møn, at han »prædikede over Marc. 2,17 grundigt, Evangelisk-Christeligt, smukt og opbyggeligt. Han catechiserer meget godt og messer vel«. Og om den lokale kirkesanger Hiorth skriver Balle, at han »synger godt og catechiserer vel nok« (s. 281). Disse personlige karakteristikker er selvfølgelig Balles egne og alt andet end objektive iagttagelser, ligesom det ikke er helt lige til at sige, hvori forskellen mellem f.eks. »godt« og »meget godt« består.

Balle stødte også på de nymodens rationalistiske præster på sin visitatsfærd, og over for dem

viste han nøgtern og resigneret tolerance. Om den prædiken, som blev holdt af præsten hr. Me-den i Tikøb og Hornbæk sogne under visitatsen i 1800, hedder det således, at han »*prædikede over Luc. 2,52. Men rørte ikke Texten. Hans Tale var skøn, filosofisk og opvækkende, ey heller utydelig. Men Guds Ord saanedes*« (s. 87). Og efter visitatsen i Ledøje-Smørum i 1800 kom Balle ved middagen i præstegården for skade at sige et par spøgefulde bemærkninger om »*Philosophie, Kantianisme, Republikanisme og andet saadant*«. I overværelse af den lokale degn, nabopræsten m.fl. måtte Balle så se sig taget i skole af den lokale sognepræst, Jens Bindesbøll, der angiveligt blev vred, opbragt og ligefrem grov. Herom noterede Balle sagtmodigt: »*De stolte Præster have ingen Ærbødighed eller Kierlighed mere tilovers for deres Biskop*« (s.106).

Måske var de rationalistiske præster blot et højtråbende mindretal. Udgiveren bemærker (s.15) i hvert fald, at af de ca. 250 præster, som Balle mødte på sin fjerde visitatstur (1799-1804), var kun de 18 rationalister. Men dette stemmer ikke med de erfaringer, som en af Balles efterfølgere på Sjællands bispestol, Jakob Peter Mynster (biskop 1834-54), gjorde, da han foretog visitatsrejser i stiftet. Mynsters optegnelser er udgivet ved Bjørn Kornerup (*J.P. Mynsters Visitatsdagbøger 1835-1853*, I-II, Kbh. 1937), og af Kornerups indledning fremgår det, at skønsmæssigt 3/4 af stiftets præster endnu i 1840'erne »*mere eller mindre [synes] at have tilhørt Rationalismen*« (bind I, s. LII & LVII). Med andre ord viser de to bispers visitatsbøger, at på det tidspunkt, hvor rationalismen traditionelt siges at have været mest udbredt, omkring 1800, tilhørte kun et lille mindretal af stiftets præster denne retning, hvorimod det store flertal var rationalister på et tidspunkt (op imod 1850), hvor rationalismen ellers siges at have været udryddet. Her må man dog være opmærksom på, at Balle og Mynster (og måske også udgiverne af deres visitatsbøger) kan have lagt noget forskelligt i begrebet rationalisme. Tillige kunne det tænkes, at de rationalister, Balle mødte, blot var forskræp om en udvikling. De rationalistiske præster på Balles tid var alle unge og nye i embede, hovedparten af rationalisterne kom måske først i embede efter Balles afgang som biskop (1808), men sad måske til gengæld i embedet indtil langt op i Mynsters periode.

Også skolerne blev visiteret, skolelærerne og undervisningens kvalitet karakteriseret og skolebørnenes niveau vurderet kollektivt. Tilstandene her var varierende, og en skole, hvor slet ingen børn var mødt op, da bispen skulle visitere, var et undtagelsestilfælde. Den forekomst af mange landsbyskoler, som Balles visitatsbog dokumenterer, vil forhåbentlig medvirke til, at dansk skolehistorie snarest bliver skrevet om,

således at den skelsættende og pionéragtige betydning, som Det provisoriske reglement for almueskolevæsenet på landet i Sjælland, Fyn, Lolland og Falster af 1806 for slet ikke at tale om Anordningen for almueskolevæsenet på landet i Danmark af 29. juli 1814 traditionelt bliver tillagt, måtte blive kraftigt nedtonet. Også skolerne i købstæderne (både almueskoler og latinskoler) fik besøg af biskoppen, og det samme gjaldt hospitalerne (plejestiftelser). Skolerne og kirkerne i hovedstaden blev derimod ikke bispevisiteret.

Det ovenstående har forhåbentlig givet en ide om visitatsbogens beskaffenhed og (nogle af) dens mange anvendelsesmuligheder som kilde-materiale. Disse lettes også af, at bogen er forsynet med både person- og stedregistre, ligesom Balles optegnelser er realkommenteret på grundlag af eksisterende litteratur og utrykt arkivmateriale. Ligeledes findes der en ordforklaring. Her defineres *Cantor* som »*kirkelig embedsmand i byerne*«. Denne definition er ikke forkert, men kunne gerne have været mere præcis.

Udgiveren har i indledningen gjort rede for Balles levnedsløb, kirke-, menigheds- og præsteforholdene samt skolevæsenets tilstand og tidens teologi, og har herunder søgt at sammenfatte Balles mange bemærkninger til noget generelt. Også en litteraturliste er der, her savner jeg dog Georg Hansens bog *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. En kulturhistorisk Undersøgelse* (1947), så meget des mere som sammes værk om degnen er med.

På grundlag af sine optegnelser indsendte Balle indberetninger om sin visitatsvirksomhed til Danske Kancelli, datidens Justits-, Undervisnings- og Kirkeministerium. Christian Larsen bringer eksempler på, hvordan indberetningerne til kancelliet var langt mere kortfattede, tørre, ja rent ud sagt kedelige i forhold til visitatsbogen. Det er især de åbenhjertige og personlige karakteristikker af de præster og skolelærere, Balle kom i berøring med, som ikke blev indberettet til kancelliet. Således blev ufordelagtige bemærkninger skilt fra, og også passager, hvor Balle kom med personlige bemærkninger og kritiske kommentarer om verdslige myndigheders manglende vilje til at håndhæve kirketugtlovgivningen, holdt han også for sig selv. Dette får en til at spørge, hvad Balle egentlig ville med alt det, han nedfældede i visitatsbogen, når kun en lille del af det kom med i indberetningerne. Det kunne have været interessant med lidt nærmere overvejelser over dette, eftersom det har betydning for bedømmelsen af visitatsbogens troværdighed og dermed dens anvendelsesmuligheder som kilde. Var visitatsbogen fra Balles side en måde at få styr på sine mange indtryk og oplevelser under visitatsrejsen? Eller var det til sammenlignende brug næste gang, han visiterede pågældende sogn eller skole, for

at kunne konstatere, om det var gået frem eller tilbage siden sidst (på samme måde som benyttelse af kildeudgaven har mulighed for)? Eller var det for at have nært kendskab til forholdene i sit stift, til brug når f.eks. en præst eller degn søgte forfremmelse? De forskellige mulige forklaringer behøver ikke at udelukke hinanden. Men hvorom alting er, vil kildeudgaven af Balles visitatsbog under alle omstændigheder helt sikkert finde anvendelse i mange sammenhænge.

Michael Bregnsbo

Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 79, 1999, 506 s., 198 kr.

I indledningen til sit monumentale værk om etableringen af det sønderjyske kommunestyre konstaterer Furdal med rette, at forskningen i kommunestyret har været et forsømt område i dansk historieskrivning. Ganske vist har der, som Furdal gør opmærksom på, været en stigende interesse for sognekommunerne, stimuleret af det righoldige materiale, men Furdals undersøgelse af det sønderjyske kommunestyre under overgangen fra preussisk til dansk administration er så absolut et pionerarbejde. Der er nemlig tale om den første samlede, systematiske bearbejdning af kilderne til de administrative og økonomiske problemer i forbindelse med kommuneomlægningen efter genforeningen, der følges til dørs i form af en gennemgang af de økonomiske konsekvenser for de enkelte kommuner.

Fremstillingen er opdelt i seks hovedafsnit. Der indledes med en gennemgang af det sønderjyske kommunestyre under preussisk administration, hvor man får en kompetent og nyttig indføring i det administrative system, der udmøntedes som en blanding af statslig ensretning og lokale traditioner, men med eftertryk på det sidste. Eller med Furdals egne ord – »den preussiske stats magt og afmagt«. Egentlig når forfatteren vel her frem til den samme konklusion som Oswald Hauser, som han ellers gerne vil distancere sig fra, men Furdal ser i højere grad resultatet som et udtryk for preussisk afmagt og pragmatisme end for den »differenzierten Einheitsstaat«, som Hauser har fremhævet. Fra slutningen af 1880'erne indtraf imidlertid en betydelig opstramning og undertrykkelse af de dansksindede nordslesvigere, der i den almindelige historiske bevidsthed er blevet identificeret med den preussiske overpræsident i Slesvig efter 1897, von Köller.

I det næste afsnit, »Genforeningen i støbeske-

en«, følger man forhandlingerne om de lovgivningsmæssige rammer for genforeningsprocessen i samspillet mellem centraladministrationens embedsmænd og lokale folk som H.P. Hansen og Martin Hammerich, hvis position i Kriegerudvalget og senere det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender betød en mere smidig genforeningsproces.

Det følgende afsnit, »Sogneudvalgene træder i funktion«, omhandler de drøje forhandlinger om sammenlægningen af de små preussiske landkommuner til større sognekommunale enheder. I sogneudvalgene indtrådte repræsentanter fra de forskellige landkommuner, der var beliggende i kirkesognet, for at forhandle en overenskomst om sammenlægning. I dette afsnit når forfatteren helt ned i græsrodshøjde til de mange lokale konflikter af økonomisk og kulturel karakter. Problemerne var mangfoldige og især knyttet til spørgsmål vedrørende overtagelse og afvikling af landkommunernes formue og gæld. Andre spørgsmål kan vel med vore øjne karakteriseres som rene bagateller, men Furdal har naturligvis ret i, at det ikke blev oplevet sådan af de involverede, og at man må tage forhandlingerne på ordet, hvis man vil afdække de økonomiske, sociale og kulturelle strukturer, der lå bag konflikterne. I 36 af de i alt 83 sogne, hvorfra Furdal har fået kendskab til overenskomsterne, kunne sogneudvalgene uden videre godtage amtets standardoverenskomst, mens man i de resterende sogne måtte ty til lokale overenskomster og ikke sjældent med amtet som jordermoder. I visse tilfælde, hvor situationen var gået helt i hårknude, måtte amtet skære igennem og simpelt hen diktere en overenskomst.

I Tønder Amt fungerede Paul Christian Stemmann som amtsassessor, og netop i dette amt kunne forhandlingerne i de fleste tilfælde løses ved standardkontrakt. Uanset de lokale forudsætninger for denne forholdsvis smertefri sammenlægning i Tønder Amt, bidrager Stemmanns administration til det indtryk vi fra danmarkshistorien har af slægten Stemmann som særdeles håndfaste, for ikke at sige bryske, administratorer i enevældens ånd. Hvor det derimod blev nødvendigt at forhandle en lokal overenskomst, er det Furdals vurdering, at der var et uhyre misforhold mellem den energi og det tidsforbrug, der blev investeret i disse forhandlinger, og så det meget snævre spillerum for forhandlingerne. Furdal kan nemlig overbevisende dokumentere, at lokale særinteresser på forhånd var dømt til at lide nederlag over for lovgivningens intentioner om at etablere større kommunale enheder i Sønderjylland.

Afsnittet om sogneudvalgenes virksomhed er sammen med den senere gennemgang af sognekommunernes udgifter efter min opfattelse afhandlingens mest spændende og betydningsfulde. Samtidig afspejler det både afhandlingens

styrke og svagheder, og skal derfor give mig anledning til nogle mere principielle overvejelser.

Furdal har tydeligvis styr på de store linier i sit materiale, hvad der dokumenteres i de korte og præcise sammenfatninger til de enkelte afsnit og ikke mindst i den afsluttende konklusion. Så meget mere må man derfor beklage, at Furdal har disponeret dette meget spændende afsnit sogn for sogn i stedet for tematisk efter karakteren af de forskellige konflikter. Det vanskeliggør overblikket, mens man til gengæld bliver klog på, hvordan forhandlingerne foregik i Lintrup, Hørup, Øsby, Kegnæs m.fl. sogne – *you name it* – i alt over en snes sogne! Dog synes forfatteren selv at have været opmærksom på denne svaghed, således at vi til sidst får nogle tematiske underafsnit, disponeret efter land-by konflikten – oven i købet hele fire afsnit i rad og række med identisk overskrift – men karakteristisk nok fremdeles disponeret omkring enkelte sogne.

Materialets proveniens synes således at have været det styrende dispositionsprincip, og det er synd, for på forhånd har Furdal stillet nogle spændende spørgsmål til sit stof. Han vil således afdække samspillet af fællestræk og særtræk i forhandlingerne og ikke mindst problematisere forestillingen om sognet som en kulturel og politisk enhed. Denne problematik bliver da også dokumenteret overbevisende i gennemgangen af de udvalgte sogne, men dispositionen betyder samtidig, at læseren må sammenstykke sit helhedsindtryk af forfatterens overvejelser og resultater på grundlag af de mange isolerede sogneundersøgelser. Det forekommer ikke hensigtsmæssigt, når det netop er forfatterens erklærede hensigt at afdække de overordnede strukturer bag de mange »bagateller«.

I udpræget grad har forfatterens kikkertsigte også spærret for udsynet til anden forskning på området. Først og fremmest springer det i øjnene, at han ikke har udnyttet den oplagte mulighed for at perspektivere sine resultater med Harry Christensens mere socialhistorisk anlagte undersøgelse af kommunestyret i Aalborg Stiftamt. På forhånd er der jo ingen grund til at antage, at de fællestræk, som Furdal har blotlagt, nødvendigvis var *sønderjyske* fællestræk, så meget mere som de nationale konflikter tilsyneladende spillede en beskeden rolle i den kommunale dagsorden i Sønderjylland.

Ligeledes kunne der være anledning til at vende blikket mod vore nordiske broderlande, hvor lokalhistorien såvel teoretisk som empirisk har været prioriteret højere end her i landet. Furdal kan f.eks. påvise et konfliktmønster, hvor et økonomisk rationale ofte må vige for nogle kulturelt og traditionelt betingede modsætningsforhold i sognet, eller for en generel uvilje mod centralisering og statsligt diktat. Det bringer jo begrebet »kommunalisme« i søgelyset,

som har vist sig som et anvendeligt analytisk redskab i bl.a. den svenske forsker Peter Aronssons nyligt udkomne undersøgelse af det lokale selvstyre i Småland frem til 1850. Med Aronsson kan kommunalismen bestemmes som en særlig egalitær politisk kultur i almuen, baseret på participation og konsensus, der kunne mobiliseres som politisk potentiale over for såvel centrale som lokale myndigheder. Dette er selvfølgelig en idealtypisk beskrivelse, men var det mon ikke det, der stod på spil, hvis de små landkommuner skulle opluges af de større sognekommunale enheder? Og var det mon ikke typisk den slags modsætningsforhold, som aktørerne ikke selv var i stand til at sætte ord på, for nu at citere en af Furdals egne formuleringer (s. 376)? Selv om Aronsson beskæftiger sig med en tidligere periode kunne perspektivet vel være relevant for en hvilken som helst beskæftigelse med kommunestyret i en overgangs- og moderniseringsfase, som det var tilfældet i Sønderjylland. Det må ikke mindst gælde i stationsbysognene, hvor Furdal kunne have trukket på resultaterne fra stationsbyprojektet. Forfatteren har således i flere tilfælde undladt at udnytte de oplagte muligheder, der foreligger for en perspektivering af hans dybtgående kildestudier.

I afhandlingens tre slutafsnit om sognekommunernes økonomiske status og drift har Furdal anlagt en mere tematisk synsvinkel, der muliggør et videre udsyn. I afsnittet, »Sønderjylland år 0« får vi en generel oversigt over landsdelens hele økonomiske situation og erhvervsstruktur, mens de følgende to afsnit er helliget en gennemgang af sognekommunernes økonomiske status og drift i de første år efter genforeningen. Furdal perspektiverer til stadighed sine resultater til forholdene i kongeriget og kan tegne et overbevisende billede af landsdelens status som krisepræget lavindkomstområde med den såre beklagelige kombination af højt kommunalt skattetryk og lavt kommunalt serviceniveau. Den høje beskatning kunne ikke omsættes i tilsvarende kommunale ydelser til borgerne, men måtte reserveres til afdrag og renter på den kommunale gæld. Det var simpelt hen skruen uden ende. Sognekommunerne i Haderslev Amt kørte f.eks. typisk med et driftsunderskud på op imod en femtedel af driftsudgifterne mod et underskud på knap 10% i kongeriget, og mens den kommunale låntagning i kongeriget i højere grad skyldtes en ekspansiv økonomi med betydelige investeringer, gik den altså i Haderslev Amt til finansiering af den daglige drift.

Det er på en gang spændende og deprimerende læsning, og der rejses også i denne sammenhæng helt centrale problemstillinger som f.eks. »natvægterstat« kontra »socialstat«, de sociale modsætningsforhold mellem hartkorn og lønarbejde, samt spørgsmålet om de nationalpolitiske konflikter i kommunalpolitikken. Desværre skal

man dog finde disse mere principielle problemstillinger spredt over de administrativt disponerede delafsnit, og i al fald denne anmelder har ikke følt sig tilfredsstillet af Furdals behandling af de nationalpolitiske aspekter af kommunalpolitikken.

I et værk, der som det foreliggende når helt ned i den sønderjyske dagligdag, vil man naturligvis med særlig interesse lede efter spor af nationale modsætningsforhold, men de var tilsyneladende fraværende i den kommunale dagsorden. Dette er i sig selv et meget interessant resultat og svarer i øvrigt udmærket til det billede, som jeg har dannet mig på grundlag af egne undersøgelser af forholdene i Præstø og Randers Amter i 1800-tallet. Den lokale dagsorden havde sin egen logik og tematik i forhold til den centrale politiske dagsorden. Alligevel lades læseren lidt i stikken af Furdal, for selv uden at henfalde til nationalromantik forekommer resultatet så forbløffende, at spørgsmålet havde fortjent en mere sammenhængende behandling inden for afhandlingens rammer. Emnet tages f.eks. op i forbindelse med spørgsmålet om forhandlingerne om Gråsten godsdistrikts kommunale tilhørsforhold, hvor den tysksindede forpagter havde ønsket en skattemæssig særordning inden for sognekommunen. Han fik ikke sine krav igennem, men undervejs følte et medlem af sogneudvalget sig foranlediget til offentligt at tage forpagterens adfærd og karakter i forsvar og karakteristisk nok i sammenhæng med en følelsesladet kritik af Indenrigsministeriet. Det nationalpolitiske spillede altså, konstaterer Furdal i denne sammenhæng, højst en marginal rolle. I forbindelse med sognekommunernes høje udgifter til skolevæsenet, der helt atypisk i sammenligning med de øvrige udgiftsposter lå væsentligt over niveauet i kongeriget, synes Furdal imidlertid at forudsætte det modsatte – »Skolevæsenet var om noget den nationalpolitiske kampplads par excellence«, skriver han således (s. 335). Alligevel forklarer Furdal først og fremmest udgifternes niveau med forhold, der var uden forbindelse med den nationale problematik, samtidig med at han får punkteret nogle myter om nedslidte bygninger og særlig høje lærerlønninger. Her efterlades læseren i vildrede.

I sin meget velskrevne og klare sammenfatning af afhandlingens resultater fremsætter forfatteren til slut nogle mere principielle overvejelser om lokalhistoriens placering i forhold til rigshistorien. Man kan kun bifalde hans betragtning om, at sognekommunerne ikke kan opfattes som miniudgaver af storsamfundets historie, og at forklaringer og tolkninger som oftest skal findes på det lokale plan. Endvidere at lokalhistorien må gribes komparativt an ved sammen-

ligning med andre lokaliteter, men netop denne *komparative* indfaldsvinkel lægger vel op til en tematisk, frem for en administrativ disposition, der er baseret på kildernes proveniens. Og selv om sognekommunen, som forfatteren fremhæver, er noget unikt, er det ikke ensbetydende med, at sognehistorien også er noget unikt, eller rettere, at den kun skal beskæftige sig med det unikke. I så fald ville dens primærpublikum jo blot være det pågældende sogns beboere. I en vis forstand er ethvert historisk fænomen jo noget unikt – det gælder så sandelig ikke kun for lokalhistorien – men historikeren vil gerne tilstræbe et generaliserende niveau, uden at gøre vold på forskellighederne, eller med forfatterens foran citerede målsætning, nå fra »*bagatellerne*« til strukturen. Og lokalhistorie og lokalsamfund er jo overhovedet kun forskningstermer, der kan tænkes i kraft af større enheder og i samspillet med dem. Med et højere teoretisk ambitionsniveau havde forfatteren haft bedre redskaber i hænde til at bygge bro mellem de forskellige niveauer og mere tilfredsstillende påvise, hvad han selv fremhæver i sine slutord, nemlig at lokalsamfundet og dets udvikling ikke blot (anmelderens kursivering) er en passiv refleksion af den generelle historie.

Hvis det havde været forfatterens erklærede projekt at skrive en rent administrationshistorisk afhandling, ville der naturligvis ikke være det samme grundlag for ovennævnte indvendinger. Men heldigvis har hans ambitionsniveau været præget af en strukturhistorisk synsvinkel, der altså uheldigvis ikke er blevet konsekvent gennemført i dispositionen. Det skal nemlig endnu en gang fastslås, at der er tale om et Herkulesarbejde, hvor et gigantisk materiale er blevet bearbejdet, og et omfattende talmateriale er blevet præsenteret i instruktive tabeller med henblik på at dokumentere de særegne forhold i Sønderjylland og for landsdelens beboere. Perspektivet rækker langt ud over de rent administrative forhold, og samtidig er man fuldstændig tryk ved forfatterens kildekritiske vurderinger af materialet og dets bæreevne. Han har et klart blik for de problemer, det frembyder, og tager dem ædrueligt med i sine vurderinger, hvor de ikke lader sig overvinde. Man må meget håbe, at Furdal også i fremtiden vil udnytte sine resultater af de mange, mange timers arbejde foran den 15 tommers skærm og udmønte indsigterne fra sin egen og andres forskning af det kommunale selvstyre i en mere problemstyret gennemgang. For os andre foreligger der foreløbig et helt uomgængeligt værk til inspiration og perspektivering i den fortsatte beskæftigelse med det kommunale selvstyre og lokalhistorien overhovedet.

Niels Clemmensen

Peter Dragsbo, Harriet M. Hansen, Mogens Bo Henriksen, Bjarne Porsmose og Charlotte Dreyer Skov: Silkesog-net. Brenderups historie fra oldtid til nutid, Støtteforeningen for Ejby Kommunes lokalhistoriske Arkiv, 1999, 212 s., 195 kr.

Justesens Familiefond har bekostet denne bog om Brenderup sogns historie, skrevet af en række dygtige arkiv- og museumsfolk i det fynske. *Silkesognet*, således kaldet pga. dets vedholdende velstand hidrørende fra fortidens avl af humle, tobak, frugt og grønt, er i vore dage mere kendt fra bagsmækken af trailere, »*krumtappen i den danske grå økonomi*«, som bogens redaktør Peter Dragsbo formulerer det, og det er da også trailerfabrikationen der har givet fonden dens formue, af hvilken en del nu prisiværdigt er omsat i en sognehistorie. Der er nemlig eksplicit tale om en sognehistorie om et nordvestfynsk sogn gennem tiderne. Man har bestræbt sig på at skrive en syntese, naturligvis i bevidstheden om, at noget er behandlet dybere end andet. Bogens sigte er da også både at oplyse noget nyt og karakteristisk om sognet, og tillige anspore til videre studier.

Intentionen om syntesen, sognehistorien, har tilsyneladende også haft indflydelse på bogens tilrettelæggelse, fra den gamle (u)skik med at placere indholdsfortegnelsen bagest i bogen, til det forhold, at ingen af kapitlerne er med angivelse af forfatter. Vil man vide, hvem der har skrevet hvad, må man søge oplysningerne i forordet. Disse oplysninger er imidlertid ikke systematisk anført, så for nogle kapitlers vedkommende kan man ikke vide sig sikker på ophavsmand/kvinde. Dette må være gjort for at understrege bogens syntesekarakter, den kontinuitet som kendes fra mange traditionelle sognehistorier, men kontinuiteten holder ikke bogen igennem.

Første halvdel af bogen (s. 5-96) dækker sognets historie fra oldtid og vikingetid, middelalder og tiden fra 1500- til 1800-tallet, mens bogens anden halvdel (s. 97-206) behandler forskellige specielle aspekter, fra hovedgårde og humleavl, over sogn og folkestyre til jernbanebyen Brenderup. Derpå følger et kapitel om kirken, som dækker hele perioden fra middelalder til nutid, et kapitel om Brenderup som skoleby og et kapitel om de nye tider, der slutter i 1999,

efterfulgt af en kort redegørelse for kildemateriale og en mere udførlig litteraturliste. Bogen er således både en sognehistorie, og en række artikler om særlige forhold. Af hensyn til overskueligheden havde det derfor været bedre, om man havde ladet den første del udgøre en selvstændig hoveddel, og i tilrettelægnings angivet, at man i anden hoveddel bevægede sig ind på specialområder, og så iøvrigt anført forfattere til de enkelte kapitler, for *Silkesognet* er både en sognehistorie og en antologi, skrevet af et forfatterkollektiv og en række individuelle forfattere. En sådan markering af to hoveddele ville være en håndsækning til læseren, som bogen udmærket kan bære.

Det er nemlig en fin bog, der her fremlægges for offentligheden i Brenderup og Danmark, dygtigt skrevet, på baggrund af grundigt kildearbejde og engagement. Bogen kan virkelig inspirere i og uden for sognet for så vidt angår de behandlede emner, og også i formidlingen gives gode modeller, som f.eks. Mogens Bo Henriksens tidstavle med jævnføring af kulturhistoriske perioder og fundsteder i Brenderup sogn (s. 6), der på glimrende vis placerer sognets tidligste historie i den overordnede periodisering af oldtidshistorien, som ellers kan virke fjern i mere end en forstand. I den anden ende af historien finder vi kapitlet om jernbaneknudepunkt Brenderup (s. 141-160), hvor Peter Dragsbo er på hjemmebane i stationsbyen, dens baggrund og opståen, erhverv og huse. Her fortælles også historien om Brenderup Maskinfabrik, der blev til Brenderup Trailers, som blev så stor en succes, at man kunne bekoste denne bog om et sogn, hvis navn er kendt, men som kun de færreste kender.

Det har man nu mulighed for at komme til. Det er umagen værd. Et af bogens sympatiske træk er nemlig – som antydet – at den er skrevet med engagement. I visse af de senere års store byhistorier har man bestræbt sig på at anskueliggøre, at denne eller hin by egentlig ikke er noget særligt, ikke adskiller sig fra andre, og faktisk har en lidt trivial historie, måske for at demonstrere »videnskabelighed«. *Silkesognet* afsluttes (s. 206) med en redegørelse for 1999-initiativer der dementerer påstandene om, at »der ikke er nogen særlig Brenderup-ånd!«, som det anføres. At man med engagement har fulgt denne ånd både gennem århundrederne og i behandlingen af specielle foreteelser, gør ikke *Silkesognet* mindre videnskabelig, men derimod mere interessant og læseværdig.

Henrik Gjøde Nielsen

Anette Giertsen og Bent von Platen-Hallermund: *Gentoftebilleder. En kulturrejse – dengang og nu*, Ordstrup Bogforlag, 1998, 181 s., 228 kr.

Svend Aage Mørkvig: *Gentofte – fra Middelalder til nutid. En historisk-topografisk beretning*, Strandbergs Forlag, 1999, 352 s., 280 kr.

Hasse Neerbek: *Strøget i Hellerup*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1999, 112 s., 199 kr.

Op mod årtusindskiftet udkom i løbet af ganske kort tid tre bøger om Gentofteegnens historie. Man skulle næsten tro, at lokalhistorien havde det godt i den store forstadskommune. Men man kunne også få den kætterske tanke, at et lokalarkiv på vågeblus og savnet af et egentligt kulturhistorisk museum i den rige kommune har givet frit spil for lokalhistoriske amatører. Under alle omstændigheder er der en iøjnefaldende modsætning mellem den lokalhistoriske skrivelyst og det meget begrænsede kommunale engagement i det museale og arkivmæssige bevaringsarbejde i Gentofte Kommune. I det følgende er det hensigten at se nærmere på, hvordan egnshistorien dokumenteres og formidles i de tre næsten samtidigt udkomne bøger.

Gentoftebilleder er en nydelig bog. Den slutter sig til rækken af lokalhistorier bygget over temaet før og nu. Det langstrakte format (19x24) signalerer traditionsbestemt lokalhistorie. Bogens udgangspunkt er Øregård-museets store topografiske malerisamling, der som sådan hører til landets righoldigste. Der er nok at tage af, og de fleste kulturhistorisk vigtige steder i Gentofte Kommune kan præsenteres i malerier, tegninger eller stik hentet på Øregårds vægge eller i kælder magasinet under hovedbygningen.

Over for de maleriske skildringer er sat et nutidigt farvefotografi af samme lokalitet. Og herefter kan man så ved hovedparten af modstillingerne mellem før og nu udstøde et »*Ak, hvor forandret*«. Der er dog undtagelser, f.eks. netop Øregård, hvor det moderne foto overfor den kompetente prospektmaler J.F. Richardts tegning dokumenterer uforanderlighed – samt at parkmyndighederne skulle se at få beskåret buskene foran hovedbygningen. Hvis det allerede er sket, har bogen opfyldt et godt formål.

De øvrige landsteder langs Strandvejen fra Tuborg til Skovshoved blev ødelagt ved den voldsomme bymæssige udbygning af Hellerup i slutningen af 1800-tallet og i første halvdel af forrige århundrede. Lidt nordligere, i Klampenborg, er der derimod bevaret flere smukke landsteder fra 1700-tallets slutning. Det gælder Christiansholm og Sølyst ved Hvidøre, hvor malerier af

Niels G. Rademacher sammen med de moderne fotografier giver indtryk af de endnu eksisterende herligheder. Nicolai Abildgaards prægtige monument ved Emiliekilden på den gamle Strandvej neden for Sølyst eksisterer naturligvis stadig. Det valgte maleri, blandt utallige kunstneriske skildringer af monumentet, er malet 1861 af den populære Strandvejsmaler Carsten Henrichsen. Sidestillet med fotooptagelsen fremgår det, hvor stedmoderligt det romantiske monument er blevet behandlet – og hvor let det rent faktisk ville være at genskabe den fordums herlighed omkring dette sted.

Bogens farvefotografier er optaget af arkitekten Bent von Platen-Hallermund i perioden 1995-1997. Langt fra alle fotos er optaget i det optimale lys; men først og fremmest er den gal med reproarbejdet. Det gule og røde dominerer, og desværre er det sjuskede reproarbejde også gået ud over malerierne, som kun undtagelsesvist gengives i noget, der nærmer sig de autentiske farver.

Den vanskelige fotografiske opgave at placere sig nøjagtigt, hvor maleren stod, har kun sjældent ladet sig gennemføre. Ind imellem kunne der godt være flyttet en skæmmende bil, før fotografiet blev optaget. Når nu f.eks. Ermelundshuset før og nu kan dokumenteres fra omtrent samme vinkel, er det ærgerligt, at fotografiet mest af alt fokuserer på en sort Citroën med nummerpladen NM 22 535 (s.75). Man må håbe, at det ikke er fotografens egen bil. Det kan være en tålmodighedsprøve at få folk til at flytte deres biler; men det relativt velbevarede gamle skolehus på Vangede Bygade burde dog være fotograferet uden den grå folkevogn, KX 49 522, i forgrunden (s. 53).

Forfatteren Anette Giertsen er medlem af både Øregaard-museets bestyrelse og bestyrelsen for Foreningen Øregaard Museums Venner. Hendes tekst giver et godt indtryk af Gentofteegnens udvikling fra 1700-tallets landsteder og spredte bondebebyggelse til et mondænt, men også mange steder misrøgtet, forstadsmiljø. Det sidste gør den tidligere gentofteborger Hans Edvard Nørregård-Nielsen sagtmodigt opmærksom på i bogens indledning, hvor han fastslår, at »*kommunens sans for både bevaring og fornyelse – set i det lange perspektiv – ikke har været imponerende*«.

Svend Aage Mørkvigs ambition er at beskrive *Gentofte – fra Middelalder til nutid*. Bag på bogen oplyses, at forfatteren er 83 år gammel, ingeniør af uddannelse og i en menneskealder har haft sin gang i kommunen. Mørkvigs bog er klassisk lokalhistorie i mere end en forstand. Det er et imponerende bogværk, den pensionerede ingeniør har begået om sin hjemegns historie. Med god grund henviser Mørkvig i forordet til den fremragende lokalhistoriker Eiler Nystrøm, der med sine bøger *Søllerød Sogn i Fortid og Nutid*

(1911), *Gentofte Sogn i Fortid og Nutid* (1916) skabte fundamentet for den senere historisk-skrivning om egnene nord for København. I 1934 udgav Nystrøm et tilsvarende værk om Lyngby, før han i 1938 samlede og ajourførte beskrivelser af de tre kommuner i den stadig meget læsværdige 718 sider store bog *Fra Nord-sjællands Øresundskyst*.

Arven fra Nystrøm er tung at løfte. Skønt Mørkvigs titel fremhæver Middelalderen med stort »M« og nutiden med lille »n«, fremgår det af forordet, at hensigten med bogen først og fremmest er »at bringe Gentoftes historie op til nutiden«. Her kan læseren følge den hastige bymæssige udvikling på Gentofteegnen siden 1930'erne og de voldsomme forandringer i forstadskommunens struktur, der er foregået i de sidste 30 år af århundredet. Mørkvig redegør omhyggeligt, og uden småligt hensyn til hvad der er væsentligt og uvæsentligt, for de enkelte lokaliteter og gårdes udvikling i nyere tid, dvs. fra landboreformperioden og frem. Bogens styrke ligger på de afsnit, der vedrører Gentoftes udvikling i forfatterens egen levetid. Mørkvig har støttet sig til byggesagsarkivet på Gentofte Rådhus, der er en guldgrube for studier af den moderne forstadsudvikling. Til gengæld savner man en samlet redegørelse for Gentofte som forsøgsområde for landboreformerne i 1760'erne og som udstykningsobjekt i de gode år omkring 1900. På netop de to områder er Gentofte danmarkshistorie. Det var på Bernstorffs gods, at den tidligste udskiftning i Danmark fandt sted, da bønderne på J.H.E. Bernstorffs initiativ ved lodtrækning delte jorden mellem sig. Det skete i 1765. Godt 100 år senere var Gentofteegnens største jordejer tømmerhandler C.L. Ibsen. Ibsen gennemførte fra slutningen af 1880'erne udstykningsforretninger, der nok kan betegnes som danmarkshistoriens bedst organiserede udstykning af bondejord til bymæssig bebyggelse. Som solid og neutralt iagttagende lokalhistoriker kunne Mørkvig naturligvis ikke finde på at anvende betegnelsen »gårdslagter« om C.L. Ibsen. Både Bernstorff og Ibsen optræder i Mørkvigs bog; men en samlet beskrivelse af især sidstnævntes indsats – herunder nedrivningen af utallige historiske bygninger i de glade dage før bygningsfredningsloven – fortjener vistnok en faghistorisk indsats.

Som traditionel lokalhistorie kendetegnes Mørkvigs bog ved disponeringen efter ejendoms-historien, manglende sammenligninger med tilsvarende lokale og nationale forhold og ingen egentlige problemformuleringer, hvortil kommer en ophobning af data og mange gentagelser. Det er muligvis forkert at bebrejde forfatteren dette; men det manglende udsyn og den begrænsede indsigt i de danmarkshistoriske sammenhænge reducerer bogens rækkevidde – og dens læserskare. Det rejser det tilbagevendende prin-

cipelle spørgsmål om samspillet mellem nationalhistorien og lokalhistorien og den professionelle historiker kontra amatøreren. Da Mørkvig selv berører problemet på første side i sin bog, er det næppe urimeligt at diskutere det her. I forordet tales lettere nedladende om de »universitets-uddannede historikere« (s.11), og andre steder kan man læse vendinger som »den meget videnskabelige afhandling« (s. 349). Det fremgår, at Mørkvig har kontaktet faghistorikere om forskellige spørgsmål. Men om noget egentligt samarbejde er der ikke tale. Det er ærgerligt. Det er helt klassisk, at Mørkvig kan håne historikerne for forskellige unøjagtigheder og fejltagelser omkring Gentoftes lokaliteter mht. årstal og navnestof. Men det er lige så klassisk, at faghistorikeren må anholde, at Mørkvig ikke kender til den danske kirkes historie, når han s. 348 omtaler Gentofte som »et bispesæde i Svend Estridsens tid« – eller endnu værre s. 246 frejdigt, men i modstrid med realiteterne, påstår, at Roskilde blev »bisperesidens« og frigiort af Hamborg/Bremen bispestolen, »da Harald Blåtand omkring år 950 overlod sin kongsgård til kirken«. For god ordens skyld fandt stiftsinddelingen og frigørelsen af Hamborg-Bremen-kirken først sted i anden halvdel af 1000-tallet, med oprettelsen af ærkesædet i Lund i 1103 eller 1104 som kulminationen. Hjælp fra faghistorikerne kunne også have hindret en række misforståelser i forfatterens unødigt komplicerede »undersøgelser vedrørende Gentoftes alder« (s. 347 ff.). Allerede det lidet opløftende, men heldigvis korte, kapitel om »Gentofte sogn i Middelalderen«, viser at forfatteren ikke kender til den konkrete ordlyd af det ældste kildemateriale, der omtaler lokaliteter på Gentoftekanten. Mørkvig hævder, at Gentofte første gang omtales i 1164 og lidt senere, at Ordrup nævnes første gang i 1170, skønt der er tale om, at de nævnes i ét og samme mageskiftebrev fra Absalon i ét brev (afskrift i Esrumbogen), der ikke kan dateres nærmere end til perioden 1164-1177.

Svend Aage Mørkvigs bog bør fremhæves for tilrettelæggningen og de gode billedreproduktioner. Bemærkelsesværdigt er det indfaldede kort bagest i bogen. Alt for mange lokalhistorier udgives uden ledsagende kort. Oversigtskortet over Gentofte Kommune er fremragende med indtegning af nutidens veje og markering af kommunens historiske opdeling med landsbylavene Vangede, Gentofte og Ordrup og egnens øvrige store landejendomme. Beklageligt er det dog, at markeringen af de i teksten beskrevne gårde alene er foretaget med hvide nummererede afmærkninger, men uden forsøg på præcis geografisk placering af de historiske gårdbygninger i forhold til nutidens vejnet.

Historikeren Hasse Neerbeks bog handler om den del af Strandvejen gennem Hellerup, som populært betegnes som Strøget i Hellerup. Efter

en lidt unødvendig indledende omflakken i den nordlige del af Gentofte Kommune – ved Hvidøre, kommer vi frem til det egentlige emne på s. 19: Strandvejens forretningsliv i Hellerup. Strøget i Hellerup omfatter historisk set den relativt korte strækning fra den såkaldte Takstgrænse ved Callisensvej til Margrethevej med en udvidelse nordpå omkring 1920 til Duntzfeldts Allé. Bogens tyngdepunkt s. 19-87 omhandler denne del af Strandvejen, hvorefter bogen afsluttes med et knapt 20-sider langt afsnit om landstedet Øregård samt de to nabo-skibsredere A.P. Møllers og H.N. Andersens ejendomme ved Charlottenlund (s. 91-109).

Begrebet Strøget i Hellerup præsenteres som en markedsføringsbetegnelse. Der savnes en mere præcis geografisk afgrænsning af det beskrevne område, ligesom bogen ville have vundet betydeligt ved et kort med placering af de virksomheder og forretninger, som omhandles i teksten. Bogen indeholder tre kort. Det første allerede over for forordet. Billedteksten postulerer, at kortet, der betegnes som en »rekonstruktion af kort fra 1750«, »viser forbindelseslinierne til Hellerup«. Kortet udmærker sig dog alene ved, at netop det område der er bogens emne fremtræder som en stor sort kvadrat omgivet af 1700-tallets agersystemer og overdrev. Næste kort (s. 15) er udsnit af et vistnok militært kort fra 1828, hvor billedteksten alene oplyser, at man på kortet »kan læse navnene på de mere kendte ejendomme. Udsnit«. Det står der altså. Og det er også rigtigt. Man kan læse navnene! Det sidste kort følger s. 21. Den ledsagende tekst oplyser: »Vejkort fra 1902. Udsnit«. Hverken mere eller mindre. Kortet viser bl.a. Strandvejsstrækningen fra Tuborg i syd til Skovshoved i nord, men knyttes ellers ikke til beskrivelsen af Strøget hverken mht. afgrænsning, udstykninger eller forretningslivet. For fuldstændighedens skyld oplyses ej heller, hvad kortet er udsnit af. I sammenhæng med bogens emne er alle tre kort aldeles ligegyldige.

Er afgrænsningen upræcis, er den småsnakkende beskrivelse af udvalgte forretninger og virksomheder det ikke mindre. Neerbek betegner i indledningen sin bog som erhvervshistorie, hvor sigtet er »at skabe sammenhæng og forståelse for helheden«. Bogen indeholder dog hverken en tematisk eller kronologisk gennemgang af erhvervslivets sammensætning og organisering i Hellerup siden bydelens opkomst. Kun få og tilsyneladende tilfældige tal bringes om arbejdsstyrken, virksomhedernes antal og art, forandringer og kontinuitet. Det er tydeligt, at Neerbek har prioriteret de ældste og største virksomheder, men udvalget er ikke dækkende, idet flere af de ældre varehuse og købmandsforretninger ikke nævnes, endside beskrives. Det brogede forretningsliv, der udviklede sig langs Strandvejen i Hellerup efter 2. verdenskrig la-

des praktisk taget uomtalt: Iris og Irma, Messen ved Callisensvej, herre- og dametøjsforretninger eller for den sags skyld en af Danmarks første sportsforretninger uden for København, Sporty, der fortsat ligger på sin gamle adresse: Strandvejen 149. Ej heller nævnes en af landets ældste, men nu nedlagte, legetøjsforretninger, Rønberg Legetøj i nr. 187 oppe nord for Margrethevej, som tilmed udviklede sig med en filial på St. Kongensgade. Og hvor er alle de små forretninger blevet af: grønthandlerne, slagterne, cykelsmeden, fotografen, blomsterhandleren, fiskehandleren, Norsk Fars og Brugsen? Eller det gamle hæderkronede musikforlag Apollon, Strandvejen 90, der i 1960'erne udviklede sig til Storkøbenhavns vigtigste forretning udi musikinstrumenter. Apollon ligger fortsat på sin oprindelige plads over for Hellerupvej; men værdiges ikke et ord i Neerbeks bog. Det er muligt, at det er alt for vidtløftigt, at få alle disse forretninger med; men forfatteren er selv skyld i efterlysningsen, eftersom han undlader at diskutere afgrænsning og udvalg. Blandt Neerbeks mange sidespring er en kort omtale af Hovedbiblioteket på Ahlmanns Allé i Hellerup »tegnet af den verdensberømte arkitekt Henning Larsen« (s. 89 f). Det havde været mere relevant, om Neerbek havde ladet et ord falde om det fine børnebibliotek over for Sct. Pedersvej, der modsat Hovedbiblioteket lå på Strøget i Hellerup. I de gamle bibliotekslokaler er der i dag indrettet videobutik!

Af kolofonen fremgår det, at bogen er udgivet i anledning af forretningen Scheel-Larsens 75-års jubilæum. I betragtning af at det er et bestillingsarbejde, må man sige at Scheel-Larsens isenkræmmerbutik i den nordlige ende af Strøget får en relativ beskedne omtale (s. 84 f). Det skjules ikke, at det gamle Scheel-Larsenhjørne ved Duntzfeldts Allé efter et mageskifte i 1987 nu er indrettet til en Netto-butik. Ganske som indgangen til Strøget i København i dag flankeres af amerikanske burger- og discountkæder, markeres begyndelsen til Hellerups strøg, når man kommer fra nord, af nutidens tarvelige danske butikskultur.

Neerbek ofrer rimeligt nok flere sider (s. 40-45) på »Hellerups grundlægger«, Carl Ludvig Ibsen (1837-1917). At Ibsen havde »næse for forretning« behøver Neerbek ikke at gentage. Det er ganske indlysende. Udstykningen af Københavns nordegn i 1890'erne var i høj grad et spørgsmål om brødrene Ibsen. C.L. og A.F. Ibsen delte praktisk taget rovet mellem sig. Carl Ludvig tog sig af gårdopkøbene og udstykningsforretningerne i Hellerup og Gentofte, mens lillebror Adolf Frederik (1839-1899), der kom lidt senere i gang, rykkede nordpå og gennemførte massive opkøb af gårde i Lyngby, Søllerød og Gladsaxe. Det er meget muligt, at brødrene var usædvanligt smukke og kristne mennesker, der

med »en kærlighedserklæring til arbejdet« gennemførte de store udstykninger nord for København; men det havde dog klædt forfatteren, at forholde sig en smule kritisk til de rosenrøde beskrivelser af Ibsens gründer-virksomhed i dertil indrettede festskrifter udgivet af Det Ibsenske Legat.

Forfatterens manglende præcision omfatter også historikerens vigtigste redskab kronologien. Bogens iøvrigt mange fine billeder er kun sporadisk og tilfældigt daterede, og teksten følger ingen kronologi. Tværtimod har det voldt forfatteren svære problemer på én gang at beskrive en vejstrækning efter en logisk geografisk rute og samtidig holde fast i den historiske udvikling. Med utallige krumspring føres læseren frem og tilbage mellem mere eller mindre tilfældige årstal. Et par eks.: Om cigarkassefabrikken på Strandparksvej får vi at vide, at den blev grundlagt i 1901, »men først flyttet til adressen i 1905« og at den i 1920'erne beskæftigede ca. 60 personer. At fabrikken endnu eksisterede i slutningen af 1960'erne og først blev nedrevet omkring 1970 oplyses ikke. Om Hellerup Apotek får vi rigtignok at vide, at det blev grundlagt i 1901, og dernæst hører vi om den lykkelige ejer og hans, hvad Neerbek kalder, »privilegium« til at drive apotek. Først en side senere, og indirekte, kan den skarpsindige læser forstå, at den hr. Colding, der først holdt op i 1938 må være den første apoteker på stedet. At bogen heller ikke er fri for sjudskefejl er billedteksten til et foto fra skibsvillaen Strandlund et eksempel på. Fotografiet dateres 1959, hvad der sikkert er rigtigt (s. 106). Til gengæld er kvinden på billedet ikke som påstået A. P. Møllers første hustru Chastine, der døde i 1948, men skibsrederens anden hustru Pernille. Omtalen af Store Mariendal er tilsvarende unøjagtig. Det gamle landsteds sidste ejer var Christian 9.'s sønnesøn, prins Viggo (1893-1970), der boede dér til sin død. Skal man tro bogen må huset været blevet revet ned om ørene på den arme prins, idet Neerbek påstår, at »Store Mariendal blev nedrevet omkring 1960«. Det korrekte er imidlertid, at bygningen først blev nedrevet i 1970'erne efter prinsens død og efter flere års heftig debat.

Neerbeks bog kan ikke begejstre en anmelder, der har trådt sine barnesko ved Takstgrænsen og på Strandvejen i Hellerup i 1950'erne og 1960'erne – kørt med sporvogn (linie 1 og 14) og trolleybus (nr. 27) fra Callisensvej, været bud for købmand og grønhandlere på Strandvejen, fået 5 kr. i drikkepenge ved den ugentlige udbringning af varer til prins Viggo og drukket sine første øl på Slukefter ved »indgangen« til Hellerup. Gaslugten fra Strandvejsgasværket »hører til et af minderne fra en svunden tid«, skriver Neerbek. Og det er så rigtigt, som det er skrevet, men han skriver også om bryggeriet Tuborg og Karen Volfs småkagefabrik uden at komme ind

på den umiskendelige skarpe lugt af malt fra Tuborg, når vinden var i sydøst, eller den søde, grænsende til det vamble, duft af småkager, der hang over dele af Hellerup, når der blev fyret op under kedlerne hos Karen Volf på Svanemøllevej.

Der blev indledningsvis peget på det paradoksale i det officielle Gentoftes manglende interesse for sin egen historie overfor den blomstrende lokalhistoriske litteratur. Rigtignok stod Gentoft Kommune i 1984 bag ved to værker om kommunens bygninger, henholdsvis bogen *Borgere, Borgmestre og Bygningskunst i Gentoft Kommune 1934-1984* og den fremragende registrant *Huse i Gentoft*. Initiativerne på bevaringsområdet fra dengang er dog ikke blevet fulgt op, og det er bemærkelsesværdigt, at ingen af de her anmeldte bøger forholder sig til de to hovedværker om kommunen, ja i førstnævnte værk er end ikke nævnt i nogen af de tre bøgers litteraturoversigter, skønt den indeholder kompetente redegørelser for både bygningskulturen og Gentoftes demografiske sammensætning og udvikling. Det er anmelderens opfattelse, at alle tre værker havde vundet betydeligt ved en koordinering af den lokalhistoriske indsats i Gentoft. Hver på deres måde kunne forfatterne godt have brugt en hjælpende hånd fra et lokalhistorisk værksted. Det er rent ud sagt sørgeligt, at den store og velstående Gentoft Kommune ikke ønsker at ofre penge på det kulturhistoriske bevaringsarbejde via et professionelt bemandet lokalarkiv og museum. Nørregård-Nielsen berører indirekte problematikken i sit forord til *Gentoftebilleder*. Også Neerbek har i sin bog fået et forord med på vejen fra lederen af Københavns Bymuseum, Jørgen Selmer. Men ellers vidner bøgerne ikke om noget nært samarbejde mellem fag- og lokalhistorien, og det gælder begge veje. Senest har man nedlagt den lokalhistoriske afdeling ved Københavns Universitet. Det er forbløffende, hvor lidt universitetshistorikere interesserer sig for det arbejde, der gøres ude på den lokalhistoriske front. På sin vis forstår man godt »gamle« Mørkvigs skepsis over for de »universitetsuddannede historikere«. Der er al mulig grund til at støtte universitetslektor Claus Bjørns bestræbelser på »at etablere en egentlig overbygningsuddannelse i arkiv- og museums-kundskab på historiestudiet for at ruste de færdige kandidater bedre til at tilbageerobre nogle af de stillinger på kulturinstitutionerne som andre faggrupper i årenes løb har besat« (*Humanist*, 9. juni 2000, s. 9). Så må man bare håbe, at landets kommuner, lokalpolitikere og borgere også vil gribe chancen. Lokalhistorien er en professionel indsats værd, og den behøver ikke at blive kedelig af den grund, tværtimod!

Niels Peter Stilling

Henrik Gjøde Nielsen: Lynderupgård, Lynderupgårds Forlag, 1999, 80 s., 98 kr.

En ny genre af historisk litteratur er ved at opstå. En beskrivelse af en kirke eller en herregård i en egn af Danmark i en periode så langt tilbage som muligt og frem til i dag. Ofte er det et menighedsråd eller, som i dette tilfælde, godsets ejere, der vil have historien om deres kirke eller gods beskrevet. Måske er formålet at fortælle historien videre til turister eller venner og bekendte. Forfatteren til den foreliggende historie har, som det fremgår af publikationslisten, skrevet flere bidrag i samme genre: *Klarup kirke* (1991) og *Klarupgård* (1992).

Resultatet giver sig ikke ud for at være et videnskabeligt værk, men forfatteren har ambition om at levere et fornuftigt håndværk baseret på tidligere undersøgelser om samme emne. Omfangsmæssigt er det ikke den store monografi, men heller ikke den sædvanlige lille, uprentiøse folder, der ligger til gratis benyttelse rundt i Danmarks kirker. Dette vil noget mere både indholds- og udstyrmæssigt. Måske kan det bedst beskrives som en pamflet. Den er på 80 sider, hvoraf de 26 er optaget af billeder, både nutidige og historiske. Forfatteren beskriver i forordet genren således: *»Ikke en stor herregårds- og godshistorie, men en let fremstilling af hovedpunkter og personligheder i gårdens lange historie. En form der rummer store fordele og store vanskeligheder. Der skal komprimeres, de gode historier fortælleres og de lange linier angives. Bogen her rummer ikke analyse af godsøkonomi og administration, driftsformer og dyrkningsmetoder, men en formidling af de dele af Lynderupgårds historie, som jeg har fundet interessante. Andre havde sikkert valgt anderledes, men opgaven her var min, valget mit«*. Det er således et ambitiøst og vanskeligt projekt, der er planlagt. Hvad har forfatteren så udvalgt og har han nået krydspunktet mellem de gode historier og de lange linier?

Det skal straks slås fast, at pamfletten er velskrevet og historierne flydende fortalt. Hvordan er den indholdsmæssige opgave løst? Der lægges flot ud med en beskrivelse af de naturgivne rammer ved Hjarbæk fjord – Lynderupland – der er udgangspunktet for godsets eksistens og virke. Derefter fortsættes med Lynderup kirke, der tidligere har været ejet af Lynderupgård. Kirken skylder de skiftende ejere sit inventar, ligesom ejerne ligger begravet her. Alligevel bliver dette afsnit med sin placering på vejen til Lynderupgård en afsporing af hovedideen. Bedre bliver det ikke af de evigt vandrende ånder, vi møder både i kirken og i parken. Kirken er naturligvis en vigtig bestanddel af et godsmiljø, men også beskrivelsen af kirken kunne have

været underlagt de skiftende ejere med deres donationer af kirkeinventar som krumtap.

Bygningsbeskrivelsen af Lynderupgård er god og kompetent. Den følges op af hovedafsnittet om gys, genfærd og gespenster, som formentlig opfattes som et fast inventar på et gods. Det vil læseren forvente af en godshistorie. De sidste 52 sider er disponeret omkring ejerlisten, som i øvrigt også findes i komplet form i J.P. Trap: *Danmark*. V. (1962). Forfatteren fremhæver ganske vist i forordet, at det er første gang, en komplet ejerliste udarbejdes. Iøvrigt har Trap også nogle relevante litteraturhenvisninger; jeg er sikker på, Henrik Gjøde Nielsen ville have brugt og henvist til, hvis han havde kendt dem.

Forfatteren lever op til sit mål om at få fat på særlige markante træk ved ejerne af Lynderupgård gennem tiderne, så vidt det er muligt. Fra Rosenkrantzterne over Parsbergslægten til Thøger Reenberg, fra Kiølsenslægten og frem til de nuværende ejere Kirsten og Ove Glerup. Han får gjort op med myten om den afbrændte Lynderupgård under skipper Clements oprør. Vi får den spændende heksehistorie, men hvorfor dette hekseuævnen?

Fiskeriet fremhæves flere steder som afgørende for godset (s. 27, 32, 36, 46), men der gives aldrig en tilbundsående forklaring på, hvorfor det er sådan. I det hele taget burde grundlaget for godsets eksistens have været antydnet, selvom forfatteren i forordet betoner, at han ikke skriver godshistorie. For et gods har jo ikke været det samme til alle tider. I denne pamflet har forfatteren det nutidige gods (den store landejendom) som genstand og projicerer den tilbage i tiden, selvom et gods var noget ganske andet før bortsalget af fæstegodset. Uden en minimal antydning af disse forhold bliver det uforståeligt, hvorfor den udmærkede Skinderbro historie er fortalt, ligesom den *»stakkels Lottrupskæbne* (s. 60) vækker undren. Det er også et væsentligt perspektiv ved Kield Kiølsens patriotiske fest for de tilbagevendte soldater i 1849. Det kunne have været trukket helt op til i dag med stavnsbåndsspillet på Lynderupgård i 1988, hvor stakkels Lottrup spillede en hovedrolle.

Billederne spiller en vigtig rolle i pamfletten både de historiske og nyoptagelserne fra den smukt restaurerede hovedbygning. De fletter sig ind i og spiller op til teksten på en fin måde, så det bliver en harmonisk helhed.

Det er en vanskelig genre, forfatteren har kastet sig ud i. Den svære balance mellem de små pittoreske historier og de lange linier er måske ikke helt nået. Men trods alle indvendinger synes denne anmelder, der er kommet en fin lille pamflet ud af det, som godsets nuværende ejere og bevarere kan glæde sig over.

Birgit Løgstrup

Lennart S. Madsen og Bent Vedsted Rønne (red.): Det rene vand, Haderslev Vandforsyning 1899-1999, Haderslev Byhistoriske Arkiv i samarbejde med Haderslev Vandforsyning, 1999, 105 s., 125 kr.

I anledning af Haderslev Vandforsynings 100-års jubilæum har Haderslev Byhistoriske Arkiv udgivet denne bog på ca. 100 sider. Det er den lange linies historie på lokalt plan. Første del af bogen er skrevet af museumsmanden Lennart S. Madsen og handler om tiden fra istiden og frem til ca. 1940. Historien bygger primært på arkæologiske fund gjort i og omkring Haderslev. Anden halvdel, skrevet af Bent Vedsted Rønne, omhandler de sidste 100 års vandforsyning, som også inkluderer problemerne med bortskaffelse af spildevandet. Til dette afsnit er kilderne primært hentet i Haderslev Byhistoriske arkiv.

I mange år har det været en selvfølge, at der kom rigelige mængder rent vand ud af hanerne i Danmark – sådan er det ikke længere, fordi rester af fortidens brug af sprøjtegifte er trængt ned i grundvandet, og har dermed forurenset kilden til vores drikkevand. Forureningen har allerede lukket mange borer rundt om i Danmark.

Før der blev anlagt vandværker, var rent vand til gengæld ikke nogen selvfølge. I Haderslev anlagde man relativt sent et vandværk. Det var i 1899, efter at man havde brugt 50 år til at diskutere nødvendigheden og økonomien i en central vandforsyning. Det var kravet om bedre hygiejne, der førte til den endelige vedtagelse. Bogen beskriver hvordan affald fra mennesker, dyr og husholdning flød i gader og stræder og med rendestenene blev ført ud i Haderslev Dam. Langt de fleste brønde i byen var forurenede fra de åbne kloakker og Dammen. Der var nøje sammenhæng mellem byens dårlige sanitære forhold og så den ringe vandkvalitet, som blev sporet ved flere lejligheder i sidste halvdel af 1800-tallet. Byens fysikus kunne ved undersøgelser spore kloakkerne eller gyllen fra byens svinehold som kilden til forurening af byens drikkevand. Epidemier rundt om i Europa og i Haderslev i midten af 1800-tallet fik bystyret til at undersøge sagen. Svinehold blev forbudt, der blev brolagt, der blev lavet en mindre vandforsyning fra en af de omgivne bakker, men først i 1899 blev man enige om at lave en vandforsyning, der skaffede rent vand og satte en stopper for 700 års brug af brønde i Haderslev.

Omkring Haderslev er der fundet brønde tilbage fra ældre romersk jernalder. I middelalderen skete der en udvikling af brøndene; de blev dybere og forsynet med hejseanordninger. Den stensatte brønd blev den mest udbredte også i

Haderslev. De fleste brønde var fællesbrønde, som flere familier havde adgang til. De velhavende hjem havde ofte indendørs brønde i kældrene. Vandrør, der leder vand fra et sted til et andet, var ikke kendt i Danmark før renæssancen. I Haderslev er der blevet fundet rester af en lang vandledning lavet af udborede træstammer, som fra 1500-tallet førte rent vand fra byens omgivelser ind til slottet. På trods af denne teknik med rørført vand har byens vandforsyning indtil 1899 først og fremmest bestået af vand fra brønde. Det betød at man sparede på vandet, der kun blev brugt til drikkevand, begrænset personlig hygiejne og ølbrygning. Vask af tøj foregik i Haderslev Dam. Der var ikke stor forskel på vandforsyningen i 1500-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Derefter kom der sugepumper til og fra 1875 de såkaldte arteriske pumper, der med rør mange meter nede i undergrunden kunne hente vand op, der var betydelig renere end tidligere. Inden vandværket kom til i Haderslev var kun en tiendedel af brøndene af denne type.

Temaet vand er spændende og velegnet til at knytte en lang historie, der fortæller om sammenhæng mellem teknologi- og kulturhistorie. Bogen antyder flere gange en sådan sammenhæng, men på det begrænsede antal sider, har der ikke været plads til en egentlig dybdeboring. Det ville klæde en sådan bog med en mere detaljeret beskrivelse af brugen af vand i hverdagen og af det uhumsk miljø i byerne. Brøndbyggerne og brøndborerne nævnes, men håndværket som sådan omtales ikke. Det kunne også have været spændende at få en nærmere beskrivelse af de undersøgelser, der i 1800-tallet blev foretaget af drikkevandet i Haderslev og andre steder – hvordan forholdt de sig til gængse teorier om miasma og senere hen til bakteriologien? Bogen springer også ved flere lejligheder let og elegant hen over forklaringen af den teknik, der anvendes. Hvordan virker et vandtårn osv.?

En indforstået brug af stednavne må betyde, at bogen først og fremmest har haft indbyggere i Haderslev som målgruppe. Trods disse svagheder åbner bogen et spændende perspektiv for et større værk om vandets historie i Danmark.

Flemming Petersen

Karsten Hermansen (red.): Marstal søfart 1925-2000, Marstal Søfartsmuseum, 2000, 420 s., 348 kr.

Anlægget af en egentlig havn i Marstal blev påbegyndt i 1825, og fra midten af 1800-tallet og indtil 1. Verdenskrig oplevede den ærøske by sin storhedstid i dansk skibsfart. Skibsbyggeriet blomstrede, og byens flåde nåede op på over 300 fartøjer. Om dette og om den foregående periode

skrev Erik Kroman i 1928 den udmærkede bog *Marstals Søfart indtil 1925*.

I anledning af havnens 175-års jubilæum har man nu sørget for at udgive en værdig efterfølger, der følger udviklingen i Marstals søfart fra 1925 til 1999. Hovedmanden bag bogen er historikeren Karsten Hermansen, der har bidraget med næsten 2/3 af dens tekst (bl.a. de generelle afsnit om selve havnen og om byens rederier og skibsfart), foruden at han har redigeret hele værket. Den anden hovedbidragyder er lederen af Marstal Søfartsmuseum, Erik B. Kromann, som har leveret knap 1/3 af bogens tekst (bl.a. afsnittene om virksomhederne ved havnen). De øvrige forfattere er Claus Friberg Jakobsen (om søfolk i Marstal), Leif Rosendahl (om navigations-skolen) og Peter Henningsen (om færgefarterne). Foruden tekstdelen omfatter den store bog en række bilag vedrørende Marstals flåde, dens sejladser og befragtninger samt lister over lodser og havnefogeder med flere. Gennemgangen af alle aspekter af Marstals søfart gennem næsten hele århundredet er ganske detaljeret. For andre end lige marstallere ville det unægtelig have været en fordel, om der i den i øvrigt glimrende illustrerede bog havde været et godt kort over byen og havnen.

I 1925 bestod Marstals hjemmehørende flåde af 120 skibe, hvoraf 73 var rene sejlskibe, 42 med hjælpemotor og 5 dampskibe. Samme år søsattes det sidste rene sejlfaragtskib i Marstal, og fra 1930 var der flere fartøjer med dampmaskine, end der var rene sejlskibe. I 1940 fik den sidste sejler installeret hjælpemotor. Motorsejlerne af træ var dominerende indtil 1950, hvorefter stålskibene blev flest, og i 1960'erne solgtes de sidste træskibe. På samme tid begyndte shelterdækkerne at dukke op, og skibenes tonnage tog kraftigt til. Siden 1965 har der til stadighed været et halvt hundrede skibe hjemmehørende i Marstal, men i løbet af 1990'erne er tallet faldet til kun 32 skibe, hvis samlede tonnage dog er større end forgængernes.

Foruden selve flåden gør bogen en hel del ud af farterne, bl.a. ved at bringe en række saltvandsfriske erindringer fra søfolk, der selv har været med, og som har berettet om livet til søs. Marstals søfart i anden halvdel af 1900-tallet har i høj grad været karakteriseret ved coasterfart. Ikke mindst i skikkelse af de berømte carolinere, der var små fragtskibe med en lastevne på 240 tons. Disse blev konstrueret med amerikansk støtte, så den første kunne søsættes i 1951 fra H.C. Christensens Stålskibsværft i Marstal. I alt blev der bygget 23 carolinere herhjemme, heraf 20 i Marstal, og den ene sejler endnu. Foruden søfart og skibs- og bådebyggeri var byen navnlig kendt for sine udmærkede marstalmotorer, sit kalkbrænderi, sit søassurancelskab og sin navigations-skole.

Bogen giver en kompetent fremstilling af ud-

viklingen i den vigtige søfartsby, og udviklingen i Marstal sættes fortjenstfuldt i perspektiv i forhold til resten af Danmark. Blot forekommer det temmelig uhensigtsmæssigt, at fremstillingen af alle aspekter er skåret over i året 1963. Det år overgik havnen fra privat til kommunal drift. Dette var naturligvis af betydning for en række interne forhold, men for en fremstilling af Marstals søfart var denne organisatoriske ændring ubetydelig.

Erik Gøbel

Lone Rünitz: Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940, Museum Tusulanums Forlag, 2000, 239 s., 250 kr.

Lone Rünitz' bog *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940* bærer undertitlen: *En bog om flygtninge og menneskerettigheder*. Egentlig er undertitlen lidt misvisende – for Rünitz kan ikke finde megen menneskeret i mellemkrigstidens Danmark. Hun må konstatere, at alle demokratiske lande indtog en afværgende holdning overfor jødiske flygtninge fra Tyskland – og Danmark var ingen undtagelse. Hermed følger Lone Rünitz yderligere en brik til den »forargede« holdning, som har præget den offentlige debat siden Vilhjålmur Vilhjålmssons »medieafsløringer« omkring de danske myndigheders udvisning af en række tyske jøder i besættelsesårene«.

Danskerne har fået deres eget lille »holocaust-opgør« at forholde sig til, og Rünitz er ikke sen til at fælde dommen – de europæiske lande var medansvarlige for jødernes endeligt (s. 239). Det er jo altid nemmere, at stå på den rigtige side af facitlisten. Vi ved alle – i dag – hvad der efterfølgende skete med tusindvis af jøder, som blev nægtet indrejse til – eller udvist fra – en række europæiske lande. Det er uomtvisteligt, at der var tale om store menneskelige tragedier, men spørgsmålet om skyld forekommer mig at være lidt mere kompliceret, end det fremføres i det foreliggende værk. Forskningen og debatten omkring besættelsestiden har klart vist, hvilken forsigtighed den bør omgås med. Det kalder således på en særlig sensibilitet hos historikeren, som vil forstå den fortid, som ligger os umiddelbar nær, men som omvendt har krav på at blive forstået på dens egne præmisser. Alt andet ender i anakronismer. En sådan sensibilitet er egentlig også at finde i Rünitz' bog, men det er en sensibilitet, der er forbeholdt »ofrene«. Resultatet er, at de fortidige aktører og begivenheder bliver analyseret og forstået ud fra en nutidig moral og opfattelse.

Værket er det sidst udkomne i rækken af et voksende antal bøger om de tyske flygtninge – eller emigranter, som samtiden kaldte dem – der

kom til Danmark på flugt fra det nazistiske styre. Rünitz indskrives sig hermed i den såkaldte »eksilforskning«, hvis danske pionerer bl.a. har været Hans Uwe Petersen og nu afdøde Steffen Steffensen. Førstnævnte udgav i slutningen af 1980'erne en række artikler omkring dansk flygtningepolitik i 1930'erne. Petersen lagde hermed fundamentet til grundfortællingen om den danske flygtningepolitik – og det er ikke mange kommaer, der er blevet rykket siden. Heller ikke Rünitz ændrer på den grundfortælling eller det helhedsbillede, som historikerne hælder til. Rünitz' fortjeneste er mere, at hun råder bod på den manglende opmærksomhed, som de tysksprogede jødiske flygtninge i Danmark tidligere er blevet til del. Undtagelsen har ellers været Hæstrups bog fra 1982 om de jødiske landvæsenselever.

Rünitz koncentrerer sig om de overordnede rammer og betingelser for de jødiske emigranternes flugt og ophold – såvel internationalt som nationalt. De indledende kapitler er forbeholdt den internationale scene, og de (mislykkede) forsøg på at etablere et internationalt samarbejde, der kunne løse de voksende flygtningeproblemer. Derpå gennemgås udviklingen af den officielle danske politik i forhold til de jødiske flygtninge, herunder også en detaljeret beskrivelse af de løbende folketingsdebatter i 1930'erne i forbindelse med forlængelse af de midlertidige ændringer til Fremmedloven af 1875. Sidste del af bogen er helliget den danske jødiske menighed og deres placering og rolle i mellemkrigstidens jødiske flygtningeproblem.

Der anvendes en del sekundærlitteratur til hovedparten af fremstillingen, som forfatteren ikke forholder sig særlig kritisk til. Det betyder, at Rünitz' bog kommer til at lide af samme mangler, som præger den tidligere forskning. Richard Andersens bog *Danmark i 30'erne* (1968) er næppe den mest troværdige kilde til at dokumentere, at socialdemokratiske flygtninge udøvede politiske aktiviteter i landet på trods af forbud herom. Den overvejende beskrivende tilgang til stoffet afspejler således en manglende problemorienteret analyse og et kritisk fokus. Det fører bl.a. til tvetydigheder omkring asylretten, der implicit (og juridisk fejlagtigt) de fleste steder bliver fremstillet som den enkelte flygtningens ret, men andetsteds netop hævdes at handle om *statens* ret til at yde asyl. Disse konkurrerende opfattelser af asylretten, som både samtid og eftertid har kæmpet om, gøres ikke til genstand for en problematisering.

Dette problem er forbundet med et andet forhold – som også har været karakteristisk for den hidtidige »eksilforskning« i Danmark – nemlig en udpræget mangel på metodiske og teoretiske overvejelser. Denne mangel bliver særlig tydelig i forbindelse med anvendelse af de såkaldte udlændingesager. Disse personsager rummer ikke

alene meget detaljerede oplysninger omkring den enkelte persons forhold, men også en række tvetydigheder og modsætninger, som sjældent bliver diskuteret. Anvendelsen af udlændingesagerne, og den udsagnskraft som de tillægges, kræver en kritisk og reflekteret diskussion af deres reference til den »fortidige virkelighed«, som desværre ikke findes i Rünitz' bog.

Rünitz' sager er tilfældigt udvalgte. Det er, som Rünitz selv gør opmærksom på, umuligt at gennemgå samtlige udlændingesager fra perioden, men hendes selektionskriterier er uklare. Det er svært at følge Rünitz' konklusion: »de refererede sager fremstår efter min overbevisning som repræsentative« (s. 15). Hvori repræsentativiteten består – og i forhold til hvad – forbliver nemlig både usagt og udokumenteret. Brugen af disse personsager forbliver derfor fragmenterede eksempler, der tydeligvis har til formål at »verificere« en allerede på forhånd givet påstand eller teori. Men det er ikke indlysende, at sagerne danner empirisk grundlag for en egentlig analyse. Til gengæld giver de læseren følelsen af, at dette emne faktisk handler om mennesker af kød og blod – også selv om man ikke bliver meget klogere på, hvorfor de handlede, som de gjorde.

Der bliver berørt mange aspekter i Rünitz' bog, aspekter som alle vækker til eftertanke og omtanke, men som det er fremgået af ovenstående lider bogen af metodiske svagheder. Forskningen i dansk flygtningepolitik i mellemkrigstiden præges fortsat af en traditionel beskrivende tilgang – med vægt på de politiske aspekter.

Lene Vul

Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere, Landbohistorisk Selskab og Historisk samfund for Als og Sundeved, 1999, 404 s., 278 kr.

I 1984 udsendte Landbohistorisk Selskab Gunnar Solvangs etnologiske undersøgelse *Husmandsliv – en skildring af livsvilkårene i husmandskolonien Rønhave på Als fra dens oprettelse i 1925 indtil 1980*. Undersøgelsen var dybdeborende og gav læseren et virkeligt godt indblik i tilværelsen for koloniens 1. og 2. generations indbyggere. Frem til 1965 forblev kolonien et landbrugsområde, men derpå stod det klart, at strukturudviklingen også her ville resultere i et færre antal brug, idet navnlig jordarealet udgjorde en begrænsende faktor. Ved undersøgelsens afslutning opstillede Solvang derfor 5 brugstyper i området: 1. Pensionistbruget (6),

nu beboet af ældre, hvis husdyr var sat ud og jorden solgt fra eller bortforpagtet; 2. Det alsidigt drevne husmandsbrug (2), der rummer både husdyrhold og vekseldrift og blev drevet som familiebrug (uden indtægter udefra); 3. Det specialiserede husmandsbrug (13), der følger trenden indenfor landbruget mht. specialisering enten med køer eller svin med påfølgende konsekvenser for markdriften; supplerende indtægter fra sideerhverv forekommer; 4. Fritidsbruget (4), hvor manden har taget fuldtidsbeskæftigelse udenfor landbruget, og hvor arbejdet – typisk marker – må passes i ledige stunder og endelig 5. Det nedlagte brug (4), hvor jordene er solgt fra, og hvor beboerne alene har deres arbejde og indtægtsgrundlag i byerhverv.

I 1998 genoptog Solvang sine studier af Rønhavekolonien; denne gang for at se på, hvordan det er gået med 3. generation. Resultatet heraf er bogen *Husmandsliv under afvikling*, og det er en i alle måder flot bog. Smuk i indbinding og typografi, spækket med gode illustrationer, hvoraf hovedparten er tegnet eller fotograferet af forfatteren selv. Som en service for nye læsere er *Husmandsliv* fra 1984 medtaget i bogen som kap. 2, om end der er foretaget en redaktionel opstramning i forhold til førsteudgaven.

Efter en gennemgang af strukturudviklingen indenfor landbruget, både på landsplan og i Sønderjylland (kap. 3) behandles i kap. 4 koloniens afvikling siden 1975. Det 3. generationsskifte skete faktisk ret blidt. Fra 1963 og frem til 1998 nedlagdes ca. 1 brug om året, i langt de fleste tilfælde ved at husmanden gik på pension. I mange tilfælde blev ægtefællerne boende på stedet, mens jorden enten blev frasolgt eller bortforpagtet, ofte til en nabo eller lokal interesse. Befolkningstallet faldt fra 126 i 1965 til 0.90 i begyndelsen af 1990'erne, hvor det stabiliserede sig. Årsagen var især børnenes fraflytning. Endnu har 23 af brugene dog landbrugspligt, hvilket bl.a. skyldes skattemæssige hensyn, mens 7 brug har fået landbrugspligten ophævet. Interessant er det, at hovedparten af tilflytterne er yngre mennesker, der er udflyttet fra Sønderborg; over halvdelen er født i lokalområdet.

Gennem en række interviews med områdets beboere gennemgår Solvang afviklingen af landbrugsbedrifterne. De foregik under påvirkninger fra mange sider. Stramninger i de veterinære bestemmelser for konsummælk afskaffede således malkekøerne i området til fordel for enten kødkvæg eller svineproduktion. Hovedparten af husmændene havde gennem alle årene arbejde udenfor landbruget, og var altså deltidslandmænd; men i løbet af 1970'erne kom også stadig flere af konerne på arbejdsmarkedet, bl.a. på den nærliggende Sønderborg Lufthavn, hvor de tjente mellem 1/3 og 1/2 af mandens årsindtægt. Dette var blevet en nødvendighed, såfremt man skulle få råd til de nødvendige driftsmæssi-

ge investeringer og opnå en højere levestandard. I forbindelse med nedlæggelsen var jordproblemet nok det største. Øget jordtilliggende var en simpel nødvendighed for at kunne overleve, men knapheden på halvøen var stor, hvilket pressede priserne op i urentable højder. Vi møder også nogle af dem, der forsøgte, men ikke klarede de økonomiske skær.

I 1975 var vurderingen, at der fremover ville kunne eksistere ca. 10 landbrug i kolonien, såfremt de fik jorder fra 2-3 andre brug. Ved indgangen til 1990'erne var der kun 4 aktive brug, som sammen med 2 nærliggende gårde drev over 2/3 af koloniens jord. Siden da er yderligere 3 brug nedlagte, således at situationen ved årtusindskiftet er den, at der kun er 2 aktive landbrug tilbage: det ene brug er reelt et frilandsgartneri, der drives på den oprindelige jordlod på 5,7 ha., hvorpå der dyrkes kinakål og salat, med ejeren som eneste arbejdskraft (dog med børnene som medhjælp). Det andet brug er specialbrug (opdræt af smågrise), hvis jordtilliggen- de består af ikke mindre end 19 tidligere husmandsbrugs jorder (hvoraf de 16 er forpagtet). Når det er lykkedes at overleve, skyldes det dels familiemæssige forhold (3. generationslandmænd), dels held med at overtage jorder i forpagtning. Specialbruget er i dag det eneste landbrug i området, hvor familien ikke har supplerende indtægter udefra; til gengæld er hustruen både aktiv medhjælper i bedriften og passer i øvrigt regnskabet. Denne udvikling sker også uden for Rønhavekolonien. Af 35 gårde på Kær halvø er nu de 20 nedlagt, blot er udviklingen sket med ca. 10 års forsinkelse i forhold til husmandskolonien.

I kap. 5 beskæftiger Gunnar Solvang sig så med tilflytterne, ikke-landbrugerne, som de kaldes. Hvad vil de derude på landet? Her viser det sig så, at knap 40% af tilflytterne (18 ialt) har familiemæssige relationer til området, bl.a. er de opvokset i Rønhavekolonien. Andre er opvokset på landet eller har ønske om at bo ude i naturen, også af hensyn til børnene. Desuden spiller hensyn som muligheden for at slappe af med andre aktiviteter, f.eks. passe et lille fritidslandbrug eller et par heste, ialt 10 af tilflytterne havde i forvejen tætte relationer (evt. familie) til området, mens 6 andre havde tæt kendskab og/eller kontakt til beboere i området. Kun i 2 tilfælde kom tilflytterne helt udefra. Fælles for tilflytterne er det, at de gerne vil have jord til boligerne – alle husene er som nævnt stadig underkastet landbrugspligt – selv om nogle har forpagtet den ud. De øvrige hygger sig så med lidt minilandbrug, hestehold, juletræer eller æbleplantager. I forbindelse med udskiftningen af koloniens indbyggere var jordspørgsmålet i mange år et »varmt« emne. I 70'erne var det vigtigt, at jorden beholdtes det egentlige landbrug i området, hvilket synes respekteret af til-

flytterne; men med tiden er det mere blevet et spørgsmål om bevarelse af herlighedsværdier – og kapital! Flere af de husmandsbrug, hvor jorden blev frasolgt ved overtagelsen, har tilbagekøbt de oprindelige jorder.

Med generationsskiftet skete der også en renovering af husene, især køkkenerne blev fornyet, men også stuer blev slået sammen og loftarealerne inddraget. For hovedpartens vedkommende var det gør-det-selv-princippet, der lå til grund, både af økonomiske grunde, men også fordi det ligger til råde af tilflytterne, at man skal have noget at rode med efter endt arbejdstid. Mange har store køkkenhaver og er delvist selvforsynende, andre nyder blot naturen. Udhusene rummer ofte redskaber, lader for afgrøder eller stalde for husdyr (især heste), mens andre bruger dem til hobbybetonede aktiviteter, f.eks. veteranbiler o.l.

Hvad angår de sociale relationer er tidligere tiders arbejdsbetonede fællesskaber blevet afløst af friere og mindre forpligtende omgangsformer. Godt nok kommer man sammen med nogle, men hertil kommer også andre relationer til folk udenfor området, f.eks. arbejdspladsen, ind i billedet. Endelig er behovet efter en udenbys arbejdsdag også blevet anderledes, end det var i husmandskolonien. Alligevel er det lykkes beboerne i området at fastholde eller genetablere nogle af fortidens mange traditioner. Der holdes stadig Sct. Hansfester, påskefrokost, høstfest samt lokal ringridning (til hest eller cykel), og endnu kan disse begivenheder samle mange fra området, både nye og gamle.

I takt med husmandskolonien afvikling er flere servicefunktioner forsvundet. Allerede i 1966 lukkede skolen, og 1992 drejede den lokale købmand definitivt nøgen om. I hverdagen må man derfor ty til det nærliggende Ulkebøl, hvor både brugsen, skolen og kirken ligger, og hvor man føler sig hjemme, eller til Sønderborg, som man nok bruger, men alligevel ikke føler sig rigtig hjemme i. Man føler sig lidt klemt af byens ekspansionsstrang, der uvægerligt bliver på oplandets bekostning, og følelsen er, at byrådet varetager byens interesser, ikke oplandets.

Bogen har endvidere et spændende og perspektiverende tilbageblik (kap. 6), hvor kulturlandskabets udnyttelse gennem 400 år gennemgås, bl.a. ud fra godsundersøgelser og eksisterende kortmateriale. Pointen er, at det oprindelige godsområde, der hørte under hertug Hans den Yngre, nu igen er samlet på få hænder pga. strukturudviklingen. Undervejs kom så udskiftningen og senere udstykningen, med det danske sceneskifte som indskudt mellemlid. Om de sidste 30 års udvikling er forfatteren særdeles kritisk. Planlægningen i 1960'erne, bl.a. anlæggelsen af lufthavnen, og 1970'erne skete stort set hen over hovedet på de lokale beboere. Endnu i 1975 blev kun toppen af Kær halv vur-

deret som værende kulturhistorisk interessant. Imens er Sønderborg rykket nordpå og Allsundbroen og omfartsvejen har i dag adskilt området fra resten af kommunen. Først i midten af 1980'erne blev de kulturhistoriske interesser undersøgt med henblik på at inddrage dem i en kommende fredningsplanlægning. Gennem en række valgte fotografier overbeviser forfatteren sin læsere om, at der i både Kær by og i Rønhavekolonien findes en række bevaringsværdier bygninger, både fra slutningen af 1700-tallet (bindingsværk) og fra begyndelsen af 1920'erne (de vinkelbyggede husmandsbrug). Som anmelder kan man kun bifalde forfatterens konklusion på s. 318: »Vi står over for et landområde med markant kulturhistorisk karakter. Et område, der ifølge den seneste regionsplan (1997-2008) rummer et landskabsbillede af enestående værdi og med værdifulde kystlandskaber«.

Som sin forgænger er *Husmandsliv under afvikling* yderst interessant læsning for alle med interesse for landbrugets nyeste historie og for de sociale processer, der opstår i et lokalområde under forvandling. Med sine omfattende interviews kommer vi tæt på de mennesker, der er genstand for forfatterens undersøgelser, ofte ved at han simpelthen lader dem sige tingene selv. Resultatet af generationsskiftet er opsigtsvækkende derved, at så mange af tilflytterne i forvejen havde tætte relationer til Rønhavekolonien. Dette forklarer også, hvorfor det gik så godt. Men det rejser unægtelig også spørgsmålet om undersøgelsens repræsentativitet.

Gunnar Solvang er imidlertid også ude i andet ærinde: kulturlandskabet og dets bevarelse og sikring af landdistrikternes fremtid (kap.7). På den ene side er det åbne land truet af befolkningstilbagegang som følge af landbrugets strukturudvikling. På den anden side er i hvert fald de bynære områder truet af storbyernes vækst. Det ligger Solvang stærkt på sinde at finde frem til bevaringsværdige miljøer, der så skal registreres og søges bevaret på linie med natur- og bygningsværdier. Her er Rønhavekolonien naturligvis selvskreven ifølge forfatteren. Og opskriften følger: fremtidens planlægning skal tage udgangspunkt i lokalbefolkningens værdier og holdninger. Rønhaveundersøgelsen viser klart, at de fleste tilflyttere gerne vil beskæftige sig med landbrug under en eller anden form, selv om hovedindtægten skal hentes i byerhvervene. Det rejser så spørgsmålet, om den eksisterende lovgivning både mht. land- og byzoner og landbrugslovens erhvervsbestemmelser er i takt med tilflytternes behov og forventninger? At markedskræfterne ikke kan klare opgaven alene, vidner de mange tomme og faldfærdige bygninger over hele landet om. Heller ikke alle forhenværende husmandskolonier er lige pyntelige at se på, når »funktionelle ombygninger« med flere slags tag har fundet sted, alt imens den tid-

ligere køkkenhave er fyldt op med gamle bilvrag.

Solvangs bog har derfor et budskab ikke bare til nutidens rønhavebeboere om at tage vare på deres halvø, men til alle med interesse for kulturlandskabet og dets bevarelse. Skulle bogen friste til efterfølgelse, hvad der både er muligt og ønskeligt, vil den interesserede læser kunne finde god hjælp og vejledning i det appendiks (kap. 8), hvor Solvang sætter sin undersøgelse ind i en historiografisk sammenhæng, ligesom han gør sig nogle teoretiske og metodiske overvejelser om studiet af forandringsprocesser i menneskers hverdagsliv samt reaktionerne herpå. Bogen er forsynet med et omfattende noteapparat, litteraturliste samt personregister.

Torben Hansgaard

Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 1-2, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, 1999, 736 s., 280 kr.

I efteråret 1999 døde Troels Fink i en alder af 87 år. Inden sin død nåede han at færdiggøre sit tobindsværk om relationerne over Kongeåen 1864-1914. Værket blev posthumt udsendt af Institut for Grænseregionsforskning; det forskningscenter, som Fink i 1970'erne selv havde været initiativtager til. Med denne udgivelse blev der sat punktum for en imponerende livslang historisk produktion. Forordet benytter Fink til kort at ridse sit eget virke op og giver således den bedst mulige introduktion ikke blot til dette værk, men til hele hans virke. Åbenlys er det livslange engagement i grænselandets historie samt tilfredsheden ved den stedfundne udvikling. Det understreges, at de demokratiske spilleregler nu er gældende både i Danmark og Tyskland om end i vidt forskellig udformning. Afslutningsværket blev om danskheden under tysk herredømme eller mere præcist om de danske forbindelser over Kongeåen 1864-1920. Formålet med værket er at analysere på hvilken måde bestræbelserne på at bevare forbindelsen mellem Danmark og Sønderjylland udfoldede sig. Det er der kommet et spændende og vedkommende resultat ud af. Mens person- og foreningshistorie kan have en tendens til at være vel snæver, giver dette værk mulighed for at relatere deres virke til hinanden på en prisværdig måde. Ikke den enkelte person eller forening sættes i centrum, men selve organiseringen af deres virke – spundet sammen af bogens undersøgelsesfelt nemlig en analyse af de indbyrdes personlige kontakter hen over Kongeåen. Det dokumenteres tydeligt, at det, der med eftertidens bagklogskab kan forekomme rationelt og strømlin-

net, tager sig anderledes ud, når det enkelte individ sættes i fokus. Fink har kunnet øse af den omfattende erindringslitteratur fra netop denne periode. Den største indsats ligger dog i forfatterens formidling af sine omfattende arkivstudier i forenings- og specielt centrale personarkiver i Landsarkivet for Sønderjylland og på Rigsarkivet. Der er ikke tale om nogen teoretisk indfaldsvinkel til spørgsmålet om nationale mindretal, men derimod får læseren en nøgtern og detaljeret redegørelse for de ofte særdeles spegede konkrete historiske begivenheder. At den sobre redegørelse derfor også vil kunne finde anvendelse, hvis det ønskes at bedrive komparative studier i mindretalsforhold, er givet, men det er ikke det ærinde, forfatteren er ude i. Måske netop derfor kan værket forekomme uden de helt store visioner og analyser, men den spændende og komplicerede slesvigske historie bliver særdeles levende i værket. Sproget flyder let, og der fortælles tilstrækkeligt med almene oplysninger, således at også ikke-specialister bliver klogere – ikke blot på båndene der bandt, men på selve sønderjyllandsproblematikken. Værket er disponeret med ikke færre end 77 kapitler, som hver især oftest kan siges at udgøre en lille enhed om netop denne person eller denne forenings virke. Kronologien har tydeligvis været bestemmende for rækkefølgen af de enkelte bidrag, og denne disponering giver et kompositorisk problem, som betyder, at Fink har været nødt til at binde værktens enkelte delemler sammen med et utal af mindre elegante frem- og tilbagevisninger. Problemet skal dog ikke overdramatiseres, da rækkefølgen generelt virker velovervejet. Mere problematisk er det, at noteapparatet til tider må betegnes som for ekstensivt, samt at der ganske enkelt mangler præcision i mange af noterne – en summarisk angivelse til f.eks. en persons privatarkiv – uden angivelse af i hvilken pakke oplysningen er fundet, er for upræcist.

Ser vi på det konkrete indhold, er den første tredjedel præget af mange biografier bl.a. af P. Skau (landdagsrepræsentant), C.F. Monrad (lærer og redaktør), J.P. Reimers (slagtermester og formand for Vælgerforeningen), A.D. Jørgensen (rigsarkivar), H.V. Clausen (historiker, i 1918 ophavsmanden til den såkaldte Clausenlinie, der stort set blev til den nuværende grænse), Johan Ottosen (historiker, politiker og lærer – i dag mest kendt som forfatteren til *Det haver så nyeligen regnet*, og fra hvilken sang titlen til værket er hentet) og naturligvis Gustav Johannsen (medlem af den slesvigske rigsdag og landdagen). Det er de ledende personer i nationalitetskampen både syd og nord for Kongeåen, der står i centrum – dem vi i dag ville kalde opinionsdannerne. Der gives ikke en redegørelse for deres politiske indsats eller almenvirke, men derimod beskrives deres personlighed og deres

bestræbelser for at bevare kontakten mellem Danmark og Sønderjylland. Ikke desto mindre får læseren formidlet mange politiske nuancer. Der bliver plads til redegørelser for f.eks., hvorledes den danske nationalliberale bevægelse gik fra at være liberalt og fremskridtsorienteret til den gled ind i Estrups Højre. Redegørelsen for de nationalliberale synspunkter giver forudsættningen for at sætte sig ind i de voldsomme følelser, der var involveret vedrørende Sydslesvig og specielt Flensborg. Det på trods af at området reelt hurtigt var tabt for det danske sindelag. Tiden til ca. 1880 må generelt betegnes som stagnationsår for danskheden, men parallelt med genrejsningen i Danmark fulgte ligeledes en ny gejst og kampånd i Sønderjylland. Den helt centrale skikkelse i dette arbejde blev H.P. Hanssen. Bogen kan foruden sit eksplicitte formål også læses som en hyldelse til H.P. Hanssens virke. Sat på spidsen kan det hævdes, at de efterfølgende forenings- og personredegørelser primært beskrives i forhold til H.P. Hanssen. Det fremgår dog også tydeligt, at Hanssen hentede styrke til sit arbejde ved at pleje tæt kontakt med meningsfæller i Kongeriget. Specielt fremhæves båndet til A.D. Jørgensen, hvis berømte *40 Fortællinger af Fædrelandets Historie* i 1882 blev uddelt i 10.000 eksemplarer i Sønderjylland og solgt i 5.000 i Kongeriget. A.D. Jørgensen betegnes som den selvfølgelige førstemand på kongerigets side frem til sin død i 1897. Efter hans død kom der flere skærmydsler mellem H.P. Hanssen og de slesvigske-interesserede kredse i København. H.P. Hanssen tildeles den altafgørende betydning for genrejsningen af danskheden i Sønderjylland. Det betød et ideligt arbejde for Dansk Nutidsliv, hvilket vil sige, at danskheden i Sønderjylland skulle tilegne sig de nye strømninger, som udgik fra f.eks. de danske højskoler, frimenigheder, andelsbevægelsen, foredragsforeninger og gymnastik- og idrætsforeninger. H.P. Hanssen var overbevist om, at hvis der skulle skabes et holdbart fundament for ad åre at opnå en genforening med Danmark, var det nødvendigt at vende blikket fremad og imod nord. På det politiske område var det dog særdeles problematisk. Forfatningskampen i Kongeriget og striden mellem Højre og Venstre påvirkede også forholdene i Sønderjylland, hvor langt den overvejende del af de ledende mænd må betragtes som højremænd. På trods af samlingen omkring de store sønderjyske fællesforeninger som Sprogforeningen (1880) og Vælgerforeningen (1888) og Skoleforeningen (1892) var det så som så med enigheden. Det, der kunne styrke enigheden, var faktisk de tyske myndigheders germaniseringspolitik og den deraf følgende vekslende styrke af chikaner og direkte forfølgelse, som blev udøvet overfor danskhedens aktiviteter, gives der mange levende eksempler på, hvor van-

skeligt det var at praktisere Dansk Nutidsliv i Sønderjylland. Presset fra de tyske myndigheder tvang de dansksindede til at operere med stor snarrådighed.

Med den helt centrale rolle, som H.P. Hanssen tildeles, kan det ikke undre, at konflikten mellem ham og redaktøren af Flensborg Avis, Jens Jessen, tildeles megen plads. Efter Jessens død i 1906 blev hans linie og protestpolitik ført videre af personer som gårdejer Peter Grau og redaktørerne A. Svensson og Ernst Christiansen. Hvis målet for Troels Fink har været at få placeret modsætningsforholdet mellem disse to fløje i relation til den samlede udvikling, så lykkes det fuldt ud. For 40 år siden skrev Troels Fink om netop Hanssen og Jessen: *»det er også muligt at kommende historikere vil anse det personlige modsætningsforhold som en detalje, for med større energi at undersøge den historiske udvikling, hvor de divergerende opfattelser med hensyn til strategi og taktik naturligt hører hjemme; uenigheden gjaldt især taktikken, men den blev farvet af de personlige divergenser, og disse divergenser omfattede også andre end de to hovedpersoner«* (se hans anmeldelse i *Jyske Samlinger* 1959-61, s. 334 af A. Svenssons biografi om Jessen). Lægger man Finks eget værk til grund for vurderingen, overskygger deres indbyrdes antipati dog langt det saglige modsætningsforhold. Finks varme sympati for Hanssen og mangel på samme for Jessen kan være én forklaring, men afhængigheden af det valgte kildemateriale kan også have medvirket. Grundstammen i værket er private breve, hvilket giver levende personlighedsskildringer, men ikke nødvendigvis det bedste grundlag for mere systematiske udredninger. Der redegøres for de saglige modsætninger mellem Jens Jessens protestlinie, hvor retten til genforeningen skulle knyttes til statsretlige krav og H.P. Hanssens mere forhandlingsvenlige linie, hvor det skulle være folkenes selvbestemmelsesret, der var afgørende for grænsedragningen. Det, der imidlertid stærkest fæstner sig i læserens bevidsthed, er den hårde tone, hvormed de to fløje beskriver hinandens tilhængere. Ikke sjældent er ordvalget i brevene til vennerne af en sådan karakter, at de må betegnes som injurierende, men brevene var jo netop heller ikke beregnet til offentliggørelse. De mange brevcitater afslører en voldsom rivalisering, og brevformen gør begivenhederne særdeles levende. Se blot, hvad der bl.a. kan citeres inden for relativt få sider: A.D. Jørgensen skrev således i et brev til Gustav Johannsen *»Jens Jessen er og bliver en nar«* (s. 211), H.V. Clausen betegner Jessen som falsk (s. 190), J.P. Reimers skulle ifølge et brev fra redaktør Anders Lebeck fra Hejmdal havde udtalt, at *»De har altid forfulgt H.P. Hanssen. De ved, at han er godt lidt og afholdt af alle, medens ingen kan lide Dem, fordi De altid gør vrøvl«* (s. 269). Johan Ottosen lader

også sin galde flyde: »Men fræk, løgnagtig og perfid er slubberten jo endnu stadig« (s. 272). De private breve indeholder også redegørelser for, hvilken strategi og planer, der blev lagt, men egentlige analytiske elementer er for det meste fraværende.

Med udgangspunkt i de private breve (gen)fortælles både historien om de store spørgsmål, som striden omkring Pragfredens §5 og Optantkonventionen af 1907 og de mere afgrænsede, men centrale konflikter omkring opstilling af personer til landdags- og rigsdagsvalg til de af eftertiden mere glemte episoder som spillet omkring den eksentriske og protyske fru Wildenradt-Krappes mislykkede virke som redaktør af Dannevirke for blot at nævne nogle få eksempler.

Det centrale er dog redegørelsen for organisationen og det personlige virke inden for de sønderjyske foreninger. På trods af de tyske myndigheders pres, den generelle samfundsudvikling, hvor den industrielle udvikling gav indvandring til Sønderjylland syd fra – lykkedes det takket være det imponerende organisationsarbejde, som de sønderjyske foreninger lagde for dagen at skabe fremgang for danskheden i tiden op til 1914 – i hvert fald i det område, der efter 1920 stemte sig hjem til Danmark. Den sociale opbygning i Nordslesvig var kendetegnet ved mange mellemstore gårde, få godser og en bred landlig småkårsstand samt små købstæder stærkt afhængig af det nære opland. Det var bønderne, der var den toneangivende samfundsgruppe. Netop denne gruppe var specielt modtagelig for impulserne fra Dansk Nutidsliv. Da fremgangen omkring 1900 var opnået, lykkedes det også at opnå støtte til danskhedens sag fra socialdemokratisk side og fra Indre Mission. I Mellem- og Sydslesvig var indsatsen mere beskeden, kampen for den danske kultur og det danske sprog havde for ringe forankring i området.

Finks store viden om de danske politiske forhold gav ham mulighed for ikke blot at se på de personlige kontakter over Kongeågrænsen, men også klart at dokumentere, hvorledes de sønderjyske foreninger var afhængige af den politik, der blev ført nord for grænsen. Med systemskiftet i 1901 og I.C. Christensens store indflydelse på den danske udenrigspolitik blev der manet til forsigtighed. Der skulle ikke føres nogen konfrontationspolitik over for Tyskland. F.eks. fore-

gik den støtte, der af økonomisk art tilflød de mangeartede danske foreninger, i det skjulte. Den økonomiske såvel som den moralske støtte til danskheden i Slesvig var dog en stadig kilde til irritation hos de tyske myndigheder, og der blev lagt et voldsomt pres på den danske regering for at få begrænset kontakterne – det var der dog ikke nogen vilje til fra de skiftende danske regeringer.

Fink har indflettet brudstykker af sin egen familiehistorie i værket, hvilket sker på en diskret og afdæmpet måde. De to brødre Jep og Peter Fink (Troels Finks bedstefader) havde deres gårde i henholdsvis Hejls og nabosognet Aller, og familien blev således delt af grænsedragningen i 1864. I redegørelsen for Jep Finks virke hører vi om, hvorledes han som ung havde været elev på Rødding Højskole og senere plejede tæt kontakt med Askov og Vinding Højskole. I 1877 var han initiativtager til foreningen SS, som skulle yde hjælp til sønderjydernes skoleophold i Danmark. Jep Fink stod også bag oprettelsen af friskolen i Hejls, så da H.P. Hanssen som purung i 1875 kom ud at tjene hos Jep Fink, stiftede han kontakt med både foredragsforeninger, friskolen og højskolebevægelsen. H.P. Hanssens storesøster var i mellemtiden blevet gift med Peter Fink. I næste generation blev de tætte bånd over grænsen fastholdt, og det levende engagement i Dansk Nutidsliv med f.eks. højskoleophold blev fortsat. Sely tog Troels Finks fader og farbror initiativet til Åbenrås første danske gymnastikforening og deltog aktivt i ungdoms- og foreningsarbejde i landsdelen. Familieredegørelsen illustrerer således i det små mange af de større udviklings-træk, som ellers behandles i værket.

Konklusionen må være, at værket varmt kan anbefales til alle, der er interesserede i Sønderjyllands dramatiske historie, ja mere end det. Værket sætter på en sjælden vellykket måde Sønderjyllands forhold ind i sin rette ramme inden for danmarkshistorien. Historien bliver i dette værk fortalt uden de store armbevægelser, men med fokus på de enkelte aktørers gøren og laden. Læseren får formidlet et levende billede af det tætte net, der forbandt danskheden nord og syd for grænsen samt en kraftig understregning af det enorme organisationsarbejde, der blev udfoldet, så befolkningen i Sønderjylland magtede at hævde det danske sindelag.

Peter Fransen

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 2. september 2000 på LO-skolen i Helsingør

DHF's formand Thomas W. Lassen bød velkommen til repræsentantskabsmødet og præsenterede styrelsen. Den består af en repræsentant for hver af de 4 landssammenslutninger: Sammenslutningen af Lokalarbiver (SLA), Dansk Kulturhistorisk Museumsforening (DKM), Dansk Lokalhistorisk Forening (DLF) og S sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger (SSF), 4 medlemmer valgt af DHF's direkte medlemmer samt en valgt suppleant.

Følgende styrelsesmedlemmer var til stede ved mødet: DHF's kasserer Grethe Banggaard, Odense Universitet; Elsebeth Ib, SSF; næstformand Gunnar Jakobsen, Toldhistorisk Selskab; formand Thomas W. Lassen, Lolland-Falsters Stiftsmuseum; Erik Helmer Pedersen, DLF; Birthe Skovholm, SLA samt suppleant Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland. Der var afbud fra: Bodil Olesen, DKM og Carsten Porskrog Rasmussen, Århus Universitet.

Efter præsentationen gik man over til dagsordenens første punkt:

1) *Valg af dirigent*

Efter forslag fra styrelsen blev Grethe Jacobsen, Det Kongelige Bibliotek, valgt til dirigent med akklamation.

Grethe Jacobsen takkede for valget og konstaterede, at indkaldelsen til repræsentantskabsmødet var lovligt varslat.

2) *Godkendelse af forretningsorden*

Dagsordenen for repræsentantskabsmødet blev godkendt, og som referent valgtes Birthe Skovholm.

3) *Godkendelse af nye medlemmer*

Dansk Sygeplejeråds medlemskab overføres til Dansk Sygeplejehistorisk Museum.

Selskabet for Stationsbyforskning udgår, da selskabet er opløst.

Hals Museum har søgt om medlemskab, men er dækket via sit DKM- og SLA-medlemskab.

Lolland-Falsters Stiftsmuseum har søgt om optagelse i DHF. Deres medlemskab blev godkendt af forsamlingen.

4) *Beretning*

Sidste repræsentantskabsmøde blev holdt i november 1999 i tilknytning til DKM – Dansk Kulturhistorisk Museumsforenings årsmøde på Fuglsø-Centret på Mols. I år er vi gæster hos SLA – Sammenslutningen af Lokalarbiver, der afholder fagligt orienteringskursus og årsmøde.

Sidste års beretningsperiode omfattede mere end 1½ år, nemlig fra april 1998 til november 1999, og beretningen blev forelagt af den afgående formand, arkivchef Birgit Løgstrup, mens denne formandsberetning i sagens natur kun dækker ca. 3/4 år fra november 1999 til august 2000.

Ved sidste repræsentantskabsmøde skete en stor udskiftning i DHF's styrelse – og jeg vil gerne benytte lejligheden her til at sende en hilsen og tak til Birgit Løgstrup for hendes indsats som formand siden 1996. Ikke bare formanden gik af ved sidste års repræsentantskabsmøde, også kassereren, arkivar Peter Korsgaard gik af efter at have rygtet sit hverv i styrelsen siden

1994. Begge blev behørigt takket – af hinanden! – ved mødet på Fuglsø, hvor også Gunner Lind trådte tilbage som medlem af styrelsen, og John T. Lauridsen blev erstattet som suppleant af Erik Nørr.

Vores nyvalgte kasserer Grethe Banggaard har desværre valgt at fra-træde ved dette repræsentantskabsmøde, og først efter dagens valg vil styrelsen konstituere sig og det nye navn på posten kan præsenteres.

Gennem de seneste år har historien og ikke mindst adgangen til historien været til debat i offentligheden, og DHF har bidraget ved udgivelsen sidste år af pamfletten *Historiens Verden*, der blev præsenteret ved Fuglsø-mødet. Udbredelsen af dette hæfte er dog næppe endnu så stor, som vi kunne ønske – og som det fortjener – og der vil derfor blive tale om et kommende fremstød for at gøre opmærksom på pamfletten og også øge salget af DHF's mange øvrige udgivelser.

Den store og stadige indsats i formidlingen af historiens væsen og historiens bredde indenfor rammerne af DHF er tidsskriftet *Fortid og Nutid*, der i øvrigt i al ubemærkethed kunne fejre 85-års jubilæum i 1999, regnet fra starten i 1914, hvor det første hæfte udkom i juni måned. Den dengang proklamerede status som centraltidsskrift må siges at have holdt sig, og det er i øvrigt glædeligt, at tidsskriftets oprindelige undertitel *Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie* fra og med første nummer af årgang 2000 igen er vokset frem på forsiden af omslaget, som enhver kan forvisse sig om! Denne markering er helt bevidst fra den nye redaktions side, ligesom der på mange måder er sket en markant stramning af tidsskriftets linie.

Spændende er det også med dét initiativ, der er taget med den nye interviewserie i *Fortid og Nutid* med personligheder fra den danske kultur- og lokalhistoriske verden. Det første in-

terview blev bragt i martsnummeret i år med den mangeårige leder af Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet, Knud Prange. Anledningen til interviewet var sørgelig aktuel, idet det fra universitetets side for år tilbage var besluttet, at afdelingen skulle nedlægges, når Prange gik på pension ved sin 70-års dag i juni i år. Debatten herom har været omfattende, og DHF er ved sin formand holdt løbende orienteret om de mange tilkendegivelser, som er tilgået universitetets administration i denne anledning.

Også i *Fortid og Nutid* har der været indlæg imod nedlæggelsen af Lokalhistorisk Afdeling, men beslutningen er på nuværende tidspunkt effektueret, og det er fra universitetets side forsikret, at der er taget skridt til den fortsatte undervisning og oplæring i lokalhistoriens discipliner.

I forbindelse med Knud Pranges oprydning på Lokalhistorisk Afdeling dukkede i øvrigt en meget spændende arkivpakke op, hørende til DHF's arkiv. Nemlig hele sagen omkring oprettelsen af Lokalhistorisk Afdeling i 1970, og tankerne herom tilbage til 1940'erne. Godt at dette væsentlige kildemateriale ikke er gået tabt! Og lad mig i denne forbindelse bemærke, at det er uhyre væsentligt, at vi sikrer dokumentationen af vores egen historie i organisationerne, landsammenlutningerne og institutionerne indenfor hele den historiske verden. Det glemmes alt for nemt!

Interviewet med Knud Prange i *Fortid og Nutid* havde titlen »Det store i det små«, der også var titlen på Lokalhistorisk Afdelings 25-års jubilæumsskrift, og ved sin afsked holdt Prange forelæsning med titlen »Det uendeligt store og det uendeligt små«. Denne forelæsning vil blive bragt som artikel i *Fortid og Nutid*, og forhåbentlig også som et sidste og afsluttende hæfte i serien »Småtryk fra Lokalhistorisk Afdeling«.

Også her fra DHF's repræsentantskabsmøde skal der lyde en stor og varm tak til Knud Prange for hans indsats for lokalhistorien, – og også for DHF, hvor Prange gennem mange år var redaktør af *Fortid og Nutid*, og altid aktivt har taget del i DHF's arbejde.

Fortid og Nutids redaktion blev ændret ved årsskiftet 2000, hvor Margit Mogensen valgte at trække sig tilbage, og Peter Henningsen indtrådte som nyt redaktionsmedlem. De øvrige redaktører er Lene Floris og Karl Peder Pedersen, og styrelsen vil gerne her udtrykke sin tilfredshed og tak for den store indsats, som redaktionen yder året igennem, og samtidig ønske redaktionen fortsat god arbejdslyst til gavn og glæde for *Fortid og Nutids* mange abonnenter, og mange flere læsere. *Fortid og Nutid* modtager årligt en betydelig udgivelsesstøtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg, som det er mig en kær pligt også her at takke for, og hvis kontante indhold er med til at sikre udgivelsen og standarden af vores tidsskrift.

Ved sidste års repræsentantskabsmøde redegjorde formanden i sin beretning for status for DHF's initiativ med elektronisk udgivelse af en række biografiske opslagsværker og stater. Ved sidst afholdte styrelsesmøde har vi, fra arbejdsgruppen vedr. projektet, modtaget og behandlet oplæg til indscanning af *Dansk Skolestat* bd. I-IV, udgivet 1933-34. Det synes at være et overkommeligt om end omfattende arbejde, som styrelsen meget gerne ser gennemført, og derfor også i sit budget har stillet midler til rådighed for udvikling af databasen, – men der *må* til hele projektet tilvejebringes en betydelig ekstern finansiering, for at det kan lykkes med denne første elektroniske udgivelse som led i en forhåbentlig lang række nyudgivelser af »*de danske levnedsløb*«. Udviklingsarbej-

det er lagt i hænderne på Kim Furdal, fra Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, og i styregruppen sidder Gunner Lind og Hans Worsøe og nyindtrådt er Elsebeth Ib, fra Sammenslutningen af Slægtshistoriske Foreninger, og Carsten Porskrog Rasmussen er styrelsens kontaktperson til arbejdsgruppen.

Den elektroniske udgivelse af staterne er én måde at tilgængeliggøre den historiske viden på. En anden er tilgængeliggørelsen og åbningen af adgangen til vore institutioners samlinger ved hjælp af moderne informationsteknologi. Her ser jeg en stor udfordring for DHF og institutionerne og organisationerne. Arkiverne er kommet meget langt med åbningen i foråret af DANPA, og også en del museer er i gang med at gøre deres samlinger tilgængelige på internet. Meget er nået, men endnu meget mere venter på at finde sin endelige form. Men det er et uendeligt spændende udviklingsarbejde for alle, der arbejder med arkiverne, museerne, de historiske foreninger og slægtsforskningen på alle niveauer. Dette emne vil derfor indgå i en intern temadrøftelse omkring DHF's fremtid, som tilrettelægges her i efteråret, sammen med landssammenslutningernes formænd. Hvad skal DHF i fremtiden? Hvad skal være strategien? Og hvor skal vi sætte kræfterne ind i forhold til de landsdækkende institutioner og foreningerne? Denne afklaring vil være en meget væsentlig del af styrelsens arbejdsindsats i den kommende tid.

DHF's hjemmeside på internet er desværre blevet hjemløs, efter at vi i nogen tid har været placeret under Rigsarkivet. Dette er ikke længere muligt, og vi er derfor ved at undersøge muligheden for at komme under Kulturnet Danmark, og desuden drøftes en ny og spændende udformning af hjemmesiden med Charlotte S.H. Jensen fra Landsarkivet for Sjælland, som

har lovet at være os behjælpelig med denne specialopgave. Tak for det!

Og så vil jeg iøvrigt gerne slutte denne beretning med at takke styrelsens medlemmer for godt samarbejde, og tak også til vores uundværlige Ingrid Christensen for varetagelsen af bogekspeditionen, og for tilsagnet om i fremtiden at gå ind i en større del af det daglige bogholderi og pasning af abonnementer og kontingenter. Tak.

Beretningen blev godkendt med akklamation.

5) *Regnskab*

Kassereren Grethe Banggaard fremlagde regnskabet, der blev godkendt med akklamation.

6) *Indkomne forslag*

Punktet bortfaldt, da der ikke var indkommet forslag.

7) *Budgetforslag og kontingentfastsættelse*

Budget 2001 blev omdelt og godkendt af forsamlingen. Styrelsen foreslog uændret kontingent, hvilket blev vedtaget.

8) *Valg til styrelsen*

Carsten Porskrog Rasmussen, Århus Universitet og Michael Bregnsbo, Odense Universitet blev valgt for 2 år med akklamation.

Grethe Jacobsen
dirigent

Birthe Skovholm
referent

9) *Valg af suppleant til styrelsen*

Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland blev genvalgt med akklamation for 1 år.

10) *Godkendelse af revisor*

Det hidtidige revisionsfirma, Ernst & Young, blev på styrelsens forslag godkendt.

11) *Eventuelt*

Herluf Nielsen: Hvordan vil styrelsen få flere medlemmer til at deltage i repræsentantskabsmødet? Formanden svarede, at dette vil blive taget op på det kommende møde med de 4 landsorganisationers formænd.

Efter spørgsmål fra salen oplystes det endvidere, at abonnementsstallet på *Fortid og Nutid* efter den sidste kampagne nu er oppe på 1.052.

Det blev desuden slået fast, at hjemmesiden er et vigtigt led i tegningen af nye abonnemeter på *Fortid og Nutid*, ligesom det stadig er nødvendigt med en øget markedsføring af alle DHF's øvrige publikationer.

Det blev derefter oplyst, at DHF til næste år holder repræsentantskabsmøde sammen med SSF den 21. april 2001.

Grethe Jacobsen takkede herefter forsamlingen for god ro og orden, hvorefter Thomas W. Lassen takkede dirigenten for god ledelse. Repræsentantskabsmødet blev herefter afsluttet.

Efterfølgende konstituerede Styrelsen sig som følger:

Formand: Thomas W. Lassen
Næstformand: Gunnar Jakobsen
Kasserer: Michael Bregnsbo
Sekretær: Birthe Skovholm

Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab for 1999

Resultatopgørelse for året 1999

	Regnskab 1999	Budget 1999	Regnskab 1998
DHF Styrelsen			
<i>Indtægter</i>	42.751	40.000	42.262
<i>Udgifter:</i>			
Møder mv.	-5.403	-20.000	-26.718
Aktiviteter (nettoudgift)	-4.000	-12.000	-22.298
Administration incl. edb-udgifter	-37.222	-40.000	-41.265
<i>DHF Styrelsen i alt</i>	-3.874	-32.000	-48.019
Fortid og Nutid			
<i>Indtægter</i>	211.422	218.000	185.829
<i>Udgifter:</i>			
Trykning og distribution	-182.165	-232.000	-183.555
Andre omkostninger	-38.220	-16.000	-61.690
<i>Fortid og Nutid i alt</i>	-8.963	-30.000	-59.416
Boglageret			
<i>Indtægter</i>	43.417	65.000	64.720
<i>Udgifter:</i>			
Omkostninger bogekspedition	-32.677	-33.000	-32.415
Udgivelse: Historiens Verden	-10.832	-10.000	0
Udgivelse: Skoven i Lokalhistorien	-67.923	0	0
Anvendt af hensættelse til nyudgivelse	67.923	0	0
<i>Boglageret i alt</i>	-3.092	22.000	32.305
Resultat af ordinær drift	-15.929	-40.000	-75.130
Finansielle indtægter og udgifter ..	27.589	22.000	21.780
Debitormellemværende:			
Tab på debitorer	-1.450	0	-1.105
Samlet resultat af overføre til næste år	<u>10.210</u>	<u>-18.000</u>	<u>-54.455</u>

Balance pr. 31. december 1999

	31.12. 1999 kr.	31.12. 1999 kr
AKTIVER		
<i>Likvider</i>		
Mellemværende med kasserer	0	689
Mellemværende med bogsekspedition . .	0	1.473
Unibank	21.297	17.271
BGbank	84.960	253.334
<i>Værdipapirer:</i>		
4000 Uni-Invest Direct anskaffelsessum (kursværdi kr. 408.800)	424.110	424.110
Obligationer, nom. kr. 150.000, anskaf- felsessum (kursværdi kr. 144.300) . . .	145.268	146.268
	675.635	843.145
<i>Debitorer</i>		
Medlemmer	2.450	1.400
Abonnenter <i>Fortid og Nutid</i>	29.440	12.565
Bogsalgstilgodehavende	9.746	36.181
Momsmellemværende	8.009	17.649
Tilgodehavende tilskud	50.000	65.000
Tilgodehavende obligationsrenter	1.000	1.060
	100.645	133.855
<i>Boglager (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>Inventar (ikke værdisat)</i>	0	0
<i>(DHF ejer telefax og andel i kopi- maskine, PC og printer til brug for bog- ekspedition købt i 1996)</i>		
AKTIVER I ALT	776.280	977.000

Balance pr. 31. december 1999

	31.12. 1999 kr.	31.12. 1998 kr
PASSIVER		
<i>Egenkapital</i>		
Driftskapital primo	648.230	702.685
Årets driftresultat	10.210	-54.455
	<hr/> 658.440	<hr/> 648.230
<i>Hensættelser</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Nyudgivelser – primo	98.269	
DKO-resthonorar (saldo pr. 31.12.98) ..	20.000	
Anvendt til Skoven i Lokalhistorien ...	-67.923	98.269
	<hr/> 80.346	<hr/> 128.269
<i>Kreditorer</i>		
Andel af tilskud fra Kulturministeriet anvendt i 1999	0	10.268
Mellemværende med bogeksepedition .	451	0
Skyldige omkostninger	36.238	167.180
A-skat og AM-bidrag	805	3.053
DKO resthonorar	20.000	
Forældet – overført til hensættelser ...	-20.000	20.000
	<hr/> 37.494	<hr/> 200.501
<i>Passiver i alt</i>	<hr/> <u>776.280</u>	<hr/> <u>977.000</u>

Maribo den 14. august 2000

Thomas W. Lassen
formand

Odense den 14. august 2000

Grethe Banggaard
kasserer

Revisionspåtegning

Vi har revideret det af styrelsen aflagte årsregnskab for 1999 for Dansk Historisk Fællesråd.

Den udførte revision

Vi har i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper tilrettelagt og udført revisionen med henblik på at opnå en begrundet overbevisning om, at årsregnskabet er uden væsentlige fejl eller mangler. Under revisionen har vi ud fra en vurdering af væsentlighed og risiko efterprøvet grundlaget og dokumentationen for de i årsregnskabet anførte beløb og øvrige oplysninger. Vi har herunder taget stilling til den af styrelsen valgte regnskabspraksis og de udøvede regnskabsmæssige skøn samt vurderet om årsregnskabets informationer som helhed er fyldestgørende.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vor opfattelse, at årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens krav til regnskabsaflæggelsen, og at det giver et retvisende billede af Fællesrådets aktiver og passiver, økonomiske stilling samt resultat.

Århus den 15. august 2000

Ernst & Young
Statsautoriseret Revisionsaktieselskab
Klavs Klercke Rasmussen
statsautoriseret revisor

Dansk Historisk Fællesråds budget for 2001

DHF Styrelsen

Indtægter 40.000

Udgifter:

Møder mv. 10.000

Aktiviteter (nettoudgift) 35.000

Administration incl. edb-udgifter 50.000

DHF Styrelsen i alt -55.000

Fortid og Nutid

Indtægter 220.000

Udgifter:

Trykning og distribution 200.000

Andre omkostninger 35.000

Fortid og Nutid i alt -15.000

Boglageret

Indtægter 50.000

Udgifter:

Omkostninger 35.000

Udgivelser – nettoudgift 10.000

Boglageret i alt 5.000

Resultat af ordinær drift -65.000

Finansielle indtægter og udgifter .. 25.000

Forbrug af hensættelse 25.000

Samlet resultat -15.000

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Mette Boritz: Anne Christine Beckers dagbog 1787-1790. Ideal og praksis i borgerskabskvindernes liv	251	sen, Mogens Bo Henriksen, Bjarne Porsmose og Charlotte Dreyer Skov: Silkesagnet. Brennerups historie fra oldtid til nutid (Henrik Gjøde Nielsen).....	314
Niels Kayser Nielsen: Huguenotter og kartoffeltyskere. Træk af kartofflens kulturhistorie.....	271	Anette Giertsen og Bent von Platen-Hallermund: Gentoftebilleder. En kulturrejse – dengang og nu; Svend Aage Mørkvig: Gentofte – fra Middelalder til nutid. En historisk-topografisk beretning og Hasse Neerbek: Strøget i Hellerup (Niels Peter Stilling)	315
Knud Prange: Det uendeligt store og det uendeligt små – samt de 97 københavnere i Præstø. Knud Pranges afskedsforelæsning på Københavns Universitet.....	288	Henrik Gjøde Nielsen: Lynderupgård (Birgit Løgstrup)	319
Jørgen Kühl: Kernen i den slesvigske model? Institutionaliseret dialog mellem flertal og mindretal med det dansk-tyske grænseland som eksempel	299	Lennart S. Madsen og Bent Vedsted Rønne (red.): Det rene vand, Haderslev Vandforsyning 1899-1999 (Flemming Petersen)	320
Anmeldelser		Karsten Hermansen (red.): Marstal søfart 1925-2000 (Erik Gøbel)	320
Hans Jørgen Frederiksen og Kirsten Kjærulff (red.): Den lyse middelalder. 10 foredrag om kristen spiritualitet (Lars Bisgaard)	307	Lone Rünitz: Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940 (Lene Vul)	321
Bent Bang Larsen: Man huggede i stene. Romansk kirkekunst nordenfjords (Henrik Gjøde Nielsen)	307	Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere (Torben Hansgaard).....	322
Tatjana Fjodorova, Birgit Leick Lampe, Sigurd Rambusch og Tage Sørensen: Martin Spangsborg. En dansk opdagelsesrejse i russisk tjeneste (Peter Korsgaard)	308	Troels Fink: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 (Peter Fransen).....	325
Christian Larsen (udg.): Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807 (Michael Bregnsbo).....	309	Meddelelser	
Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne (Niels Clemmensen)	311	Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 2. september 2000	328
Peter Dragsbo, Harriet M. Han-		Dansk Historisk Fællesråds årsregnskab 1999.....	332
		Dansk Historisk Fællesråds budget 2001.....	336